

2018-02

jaargang 49
nummer 02
maart 2018

Maandblad van
Vrijdenkersvereniging
De Vrije Gedachte

De Vrijdenker

Sinds 1856

IN DIT NUMMER ONDER MEER

Christelijke wetenschappers
Spelen met de Borgia's
Haafner: een vroege vrijdenker?

Goden zonder grenzen
Strijd tegen de domheid
De rol van vijandbeelden

VRIJDENKERSBORREL

Een Vrijdenkersborrel (of Verlichtingsborrel of Tafel van de Rede) is een maandelijks feestje over helder denken, de moraal en het goede leven. Voor vrijdenkers, atheïsten, humanisten, skeptici en andere belangstellenden op zoek naar de rede. Er worden een aantal van deze evenementen in Nederland georganiseerd. Zou u er zelf eentje willen organiseren? Neem dan contact met ons op via info@devrijegedachte.nl.

!!! LET OP: Tijd en plaats van de hieronder vermelde borrels kunnen veranderen.
■ ■ ■ Kijk dus altijd op onze website voor de actuele informatie.

Amsterdam – Vrijdenkersborrel
Dovenontmoetingscentrum, Stadhouderskade 89, Amsterdam
Wanneer: elke derde woensdag van de maand
Tijd: 20:00 – 22:00 uur (inloop vanaf 19:30 uur)
Kosten: vrij toegang, drankjes voor eigen rekening
Contact: amsterdam@devrijegedachte.nl

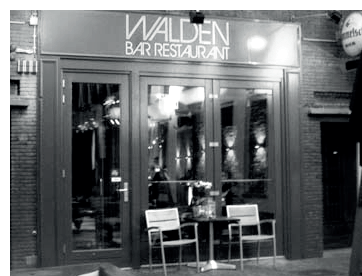
Deventer – Vrijdenkersborrel / Tafel van de Rede
Locatie: De Fermerie, Muggeplein 9, Deventer
Wanneer: elke tweede donderdag van de maand
Tijd: 20:00 – 22:00 uur (inloop vanaf 19:30 uur)
Kosten: vrij toegang, drankjes voor eigen rekening
Contact: deventer@devrijegedachte.nl

Den Haag – Haagse Verlichtingsborrel
Locatie: Stadsbrasserie De Ooievaer, Turfmarkt 2, Den Haag
Wanneer: elke tweede maandag van de maand
Tijd: 20:00 – 22:00 uur (inloop vanaf 19:30 uur)
Kosten: €3,00, drankjes voor eigen rekening
Contact: redactie@verlichtingsborrel.org

Utrecht – Vrijdenkersborrel / Tafel van de Rede
Locatie: Bar Walden, Domplein 16, 3512JD Utrecht
Wanneer: elke derde maandag van de maand
Tijd: 20:00 – 22:00 uur (inloop vanaf 19:30 uur)
Kosten: vrij toegang, drankjes voor eigen rekening
Aanmelding: niet nodig
Contact: fransvandongen9@gmail.com
(Frans van Dongen zoekt via deze Utrechtse borrels ondersteuning voor zijn kandidatuur als ASP-lid voor de Utrechtse gemeenteraadsverkiezing.)

Bezoek onze website
devrijegedachte.nl
en onze Facebook-
pagina

COVER

Voorzijde: Standbeeld in Amsterdam van Spinoza door Nicolas Dings, 2008 (foto René van Elst)

Achterzijde: Ontwerp voor Vloeken maakt vrij-poster door Richard Duijnste; 2 plaatjes uit reisboeken van Jacob Haafner (zie pag. 10); illustratie uit *Donut economie* (zie pag. 31).

De Vrijdenker

jaargang 49 • nummer 02 • maart 2018

INHOUD

Titel	Auteur(s)	Pag.
* Colofon De Vrijdenker / Informatie De Vrije Gedachte	Redactie / Bestuur	2
* Zijn christelijke wetenschappers schizofreen? (email-discussie)	Paul Mercken e.a.	3
* De Borgia's: corruptie, inquisitie en hedonisme	Maarten Gorter	5
* Over religieuze en nationale groepsidentiteiten	Thomas Spickmann	7
* Vrijdenkers-zangen (1)	div.	9
* Vóór Junghuhn en Multatuli: Haafner	René van Elst	10
* god is mijn vader niet	Anton van Hooff	13
* Verzet tegen theoterrorisme (boekbespreking Cliteur & Verhofstadt - <i>In naam van God</i>)	Floris van den Berg	14
* Zelf en wereld volgens Montaigne (7) - Vrije wil en angst	Sicco Polders	17
* Goden zonder moraal	Anton van Hooff	18
* Ten strijde tegen domheid (boekbespreking Rudy Schreijnders - <i>Rudy Kousbroek in de essayistisch-humanistische traditie</i>)	Floris van den Berg	23
* Reactie op <i>Ten strijde tegen domheid</i>	Rudy Schreijnders	25
* Leven achter de dijken - Leven met een vijandbeeld als menselijke conditie	Fons Tel	26
* Werelds Nieuws	Redactie	29
* Vrijdenkers-zangen (2)	div.	30
* Kate Raworth - <i>Donut economie</i> (boekbespreking)	Enno Nuy	31
* Uit de oude doos: God is het kwaad (3)	A.L. Constandse	34
* Vacatures hoofdredacteur en opmaker / Aanwijzingen voor auteurs	Redactie	36

VOORDEELAANBIEDING VOOR JONGEREN

Ben je atheïst (of denk je erover om het te worden) en jonger dan 25, profiteer dan van ons aanbod.

Als je je aanmeldt als nieuw lid en jonger bent dan 25 jaar, krijg je een heel jaar lang 50% korting op De Vrijdenker. Je betaalt dan dus geen € 30,- maar slechts € 15,- voor 10 nummers!

Meld je aan op de site www.devrijgedachte.nl of via info@devrijgedachte.nl en vergeet niet je geboortedatum te vermelden.

ALGEMENE JAARVERGADERING

zaterdag 14 april 2018 om 14:00 u. (inloop vanaf 13:30 u.) in Cursus- en vergadercentrum Domstad, Koningsbergerstraat 9, 3531 AJ Utrecht
(vanaf Jaarbeursplein ca. 10 min. lopen, of sneltram 60 richting IJsselstein of 61 richting Nieuwegein Zuid; uitstappen Graadt van Roggenweg.)

Programma:

- Lezing door Dr. Rudy Schreijnders
- pauze
- Algemene Jaarvergadering
- borrel.

THEMANUMMER JUNI

Ons juninummer zal gewijd zijn aan **Politieke Religies**. Graag zien wij vóór 12 mei uw gewaardeerde bijdragen over dit onderwerp tegemoet.

De Redactie

COLOFON

De Vrijdenker

De Vrijdenker is een tien maal per jaar verschijnend tijdschrift, uitgegeven door de **vrijdenkersvereniging De Vrije Gedachte**.

Redactie:

Jan Bontje
René van Elst – hoofd- en eindredactie, opmaak
Els Geuzebroek
Maarten Gorter
Anton van Hooff
Thomas Spickmann

Adres:

Postadres: De Vrije Gedachte, p/a Humanistisch Historisch Centrum, Universiteit voor Humanistiek, Kromme Nieuwegracht 29, 3512 HD Utrecht
Tel.: 0854016874 (0648240283)
E-mail: redactie@devrijegedachte.nl
Website: devrijegedachte.nl
IBAN: NL15INGB0000274551

(Leden- en) abonnementsadministratie:

ledenadministratie@devrijegedachte.nl

Kosten (ingegaan 2018):

- Lidmaatschap met abonnement € 62,— p.j.
- Lidmaatschap zonder abonnement € 30,— „
- Abonnement € 36,— „
- Student-lidmaatschap (t/m 25 jaar)
met abonnement € 30,— „
Zie ook de aanbieding op pag. 1!
- Prijs losse nummers € 3,50

Kopij:

Reacties en nieuwe bijdragen, die betrekking hebben op het vrijdenken, worden zeer op prijs gesteld. A.u.b. digitaal aanleveren.

Druk:

Drukkerij Image Team Eemnes
ISSN: 1872-1478

De Redactie van De Vrijdenker wijst erop dat door auteurs verkondigde meningen niet per se geheel of gedeeltelijk de mening van de Vrijdenkersvereniging De Vrije Gedachte en/of de Redactie weergeven. De inhoud van het geschrevene blijft te allen tijde de verantwoordelijkheid van de desbetreffende auteur.

INFORMATIE

De Vrije Gedachte

**De vrijdenkersvereniging
De Vrije Gedachte**
is opgericht in 1856
onder de naam **De Dageraad**.

Bestuur:

Stanley Bakker
Jacques Honkoop – penningmeester /
vice-voorzitter

Leon Korteweg
Dik Kruithof – secretaris
Fabian van Langevelde – voorzitter

Adres:

Postadres: De Vrije Gedachte, p/a Humanistisch Historisch Centrum, Universiteit voor Humanistiek, Kromme Nieuwegracht 29, 3512 HD Utrecht
Tel.: 0854016874 (0648240283)
E-mail: info@devrijegedachte.nl
IBAN: NL15INGB0000274551

Leden- en abonnementsadministratie:

ledenadministratie@devrijegedachte.nl

Lidmaatschap / abonnement De Vrijdenker:

Zie het nevenstaand Colofon van dit blad.

Internet:

- *Website:*
devrijegedachte.nl
- *YouTube-kanaal:*
www.youtube.com/channel/UCGBnWeBA14MF2n9OnyQqzLw
- *Facebook-pagina:*
https://www.facebook.com/DeVrijeGedachte

Zijn christelijke wetenschappers schizofreen?

Een email-discussie, voor u bewaard door de **Redactie**

In een email van 22 januari 2018 aan diverse sympathisanten kondigde Anton van Hooff (classicus, redactielid van De Vrijdenker) aan dat hij op 18 april te Huizen zal discussiëren met leden van het Forum Christendom en Wetenschap en dat zijn stelling daarbij zal zijn: een christelijke wetenschapper is een schizofreen. Met de vermelding van die stelling lokte hij een email-discussie uit die zich dezelfde dag voltrok en waarvan wij u graag (met toestemming van de betrokkenen) deelgenoot maken. Enkele zeer korte reacties van de volgende dag hebben wij weggelaten, omdat die geen nieuwe draai gaven aan het geheel.

Paul Mercken (filosoof):

Zo geformuleerd vind ik deze stelling onnodig kwetsend, want de term schizofreen is hier een belediging (synoniem van geestesziek, een zot, enz.).

Vertoont het gedrag van een gelovige wetenschapper schizofrene trekken? Leeft hij in twee werelden?

Als wetenschapper moet hij ervan uitgaan dat er niets is in het universum (het enige dat we kennen, de tijdruimtelijke eenheid waarin het verschil tussen links en rechts op macro-niveau niet kan worden omschreven maar alleen gedemonstreerd, dat wil zeggen getoond) wat niet ten principale kan worden verklaard door de wetenschappelijke methode, met als kernbeginsel de openlijk gedeelde, gecontroleerde waarneming die we experiment noemen, en waar gepast geleid, versterkt, en gepropageerd door de strenge logische hardheid van de mathematica. Uit Peter Atkins, *On Being*.

Als gelovige neemt hij het bestaan aan van een andere, tweede wereld, waarbij het verband tussen beide werelden in het ongewisse blijft. Zover voor de theorie, die blijkbaar schizofrene trekken vertoont.

Maar laten we naar de praktijk van het dagelijks leven kijken. Er is de fysische wereld, waar wij als mensen ook deel van uitmaken. We zijn evengoed onderworpen aan de zwaartekracht als de eerste de beste steen. Er is echter ook de sociale wereld, die waarin we omgaan met onze medemens, de wereld van verliefdheid en liefde, van haat en van mededogen, de wereld van de moraal. De wereld waarin de hedendaagse universele erkenning van de mensenrechten en van de gelijkheid van alle mensen thuishoort. Die wereld is niet onderworpen aan de zwaartekracht. Criteria voor de ene toepassen op de andere van deze twee werelden valt onder wat Gilbert Ryle 'category mistakes', categoriale fouten, noemde.

Ik denk dus niet dat de gelovige wetenschapper schizofrene trekken vertoont. Het probleem ligt erin dat hij geen serieuze redenen kan aangeven voor zijn bovennatuurlijke wereld.

Vandaar dat ik met een beroep op het scheermes van Ockham voorzichtig zeg, niet: "Ik geloof dat er geen god is",

maar slechts: "Het is niet het geval dat ik geloof dat er een god of iets bovennatuurlijks bestaat".

Dat is een esthetisch argument, en een strategisch: eenvoudig verkiezen boven het gecompliceerde.

Toch vind ik dat ik een reden moet hebben om iets te doen, met name dus iets te geloven, maar geen reden behoef om niets te doen c.q. te geloven.

Met Sir Anthony Kenny van Oxford had ik vorige week nog een gesprek hierover. Ik denk dat hij gelijk heeft met zijn bewering dat het aanvaarden van de wetenschappelijke methode om de fysische wereld te verklaren een axioma is. Elke verdere poging om dat te funderen wordt een cirkelredenering.

Nog even terug naar Ryle's 'categoriale fout'. In de eerste zin van de proloog van zijn anderszins leerzaam boek, bezondigt de wereldberoemde Oxford kwantumscheikundige en atheïst Peter Atkins zich daaraan:

"The scientific method can shed light on every and any concept, even those that have troubled humans since the earliest stirrings of consciousness and continue to do so still today. It can elucidate love, hope and charity. It can elucidate those great inspirations to human achievement, the seven deadly sins of pride, envy, anger, greed, sloth, gluttony, and lust." ("De wetenschappelijke methode kan licht doen schijnen op welk concept dan ook, zelfs op die concepten die mensen dwars hebben gezeten sinds de eerste spoorjes van bewustzijn en dat vandaag nog steeds doen. Ze kan licht doen schijnen op liefde, hoop en liefdadigheid. Ze kan licht doen schijnen op die grote inspraties voor de menselijke prestaties, de zeven doodzonden van trots, afgunst, woede, hebzucht, luiheid, gulzigheid en wellustigheid." - Vertaald door de redactie.) Maar ja, je kan niet van wetenschappers verwachten dat ze ook nog thuis zijn in de filosofie, al is dat jammer. Evenmin trouwens als in de theologie. Wat hij 'doodzonden' noemt zijn eigenlijk 'hoofdzonden', de zeven hoofdcategorieën waaromheen alle andere zonden draaien, de kardinale zonden (van *cardo*, scharnier of spil). 'Doodzonde' staat tegenover de zogenaamde 'dagelijkse zonde'. Stierf je zonder berouw in staat van doodzonde dan ging je de eeuwige dood, de hel in; had je alleen dagelijkse zonden op je geweten, dan ging je naar het vagevuur tot die uitgewassen waren.

Het christendom is inderdaad geen vrolijke wetenschap.

Paul Mercken, geportretteerd door Kees Wennekendonk

Toen ik in 1962 als junior member aangenomen werd in het pas gestichte Linacre College te Oxford (een College voor afgestudeerden) was Gilbert Ryle een van de senior leden. Met Kenny heb ik vanaf die tijd via correspondentie en op Aristotelescongressen gedachten uitgewisseld over de *Ethica Nicomachea*. Peter Atkins heb ik in 2014 leren kennen als voorzitter van de British Humanist Association (BHA) op het congres van de IHEU.

Hopelijk helpt het begin van dit epistel je gedachten te scherpen voor de discussie. De rest krijg je mee als hopelijk aangename ballast.

Jan Willem Nienhuys (wiskundige en secretaris van Skepsis):

"Schizofrenie" is de naam voor een ziekte die zich kenmerkt door hallucinaties en achtervolgingswaan. Ik ben het met Paul Mercken eens dat er vast een wat mildere formulering (hinkt op twee gedachten?) is die minder schatplichtig is aan de vulgaire opvatting dat schizofrenie te maken heeft met meervoudige persoonlijkheid. Mercken vergelijkt de wetenschappelijke methode om de fysische wereld te verklaren met een axioma. Nu is een axioma een soort spelregel waaraan men zich vrijwillig onderwerpt, zodat het een stelling wordt zonder bewijs. Enigszins zoals de regels van het schaakspel "axioma's" zijn voor het spel.

Dat is OK wanneer het spel in kwestie een deductief systeem is (met de spelregels of axioma's als uitgangspunten). Maar in de wetenschap vindt er voortdurend toetsing aan de werkelijkheid plaats. Dat gebeurt in de sociale werkelijkheid ook. We handelen niet louter naar de ideeën die we van anderen hebben, alsof die ideeën uitgangspunten voor een deductief systeem zijn.

Of er niets is dat in beginsel onverklaard blijft, weet ik nog zo net niet. We doen natuurlijk ons best, maar allerlei toevalligheden zijn behoorlijk onverklaarbaar.

De regel dat je voortdurend moet toetsen aan het experiment, en daarbij niet over een nacht ijs moet gaan is geen axioma zoals we in een deductief systeem hebben. Dat we ons houden aan dat beginsel is niet omdat we dit met onszelf hebben afgesproken, maar omdat dit ons in de praktijk een heel eind gebracht heeft. Er zijn genoeg voorbeelden van ontsporingen doordat men meningen niet goed aan de realiteit toetste.

Paul Mercken:

Beste Jan Willem, dank voor deze aanvulling c.q. correctie, waar ik het in grote delen mee eens ben.

Even een korreltje zout op het begrip onverklaarbaar. Toevalligheden zijn per definitie onverklaarbaar. Het is toeval wanneer ik een put graaf om water naar boven te halen en ik een schat vind. Als ik geweten had dat er een schat lag, had ik ernaar gegraven, maar nu wil het toeval (dat is beeldspraak) dat ik die vond terwijl ik naar iets anders zocht. Dat toeval een rol speelt in de natuur lijkt onvermijdelijk. Waarom heeft de kersenboom zoveel bloesems? Omdat er veel verloren gaan en de boom toch voldoende kersen wil overhouden. Dit personificeren van de natuur is niet zinloos. Zie Daniel Dennett 2017, *From Bacteria to Bach and Back: The Evolution of Minds*, Norton. Er zijn redenen aan te geven waarom een boom dat doet. Dat wil niet zeggen dat een boom redeneert

maar wel dat wij achter die redenen kunnen komen. Als iets zonder reden gebeurt is het toeval en kan het dus niet verklaard worden. Dat is de sterke betekenis van onverklaarbaar. Een zwakkere vorm van onverklaarbaarheid is de psychologische: we kunnen het naar beste weten (nog niet) verklaren.

Wat ik met axiomatisch uitgangspunt bedoelde was dat alles in principe verklaarbaar is. Daar moet een wetenschapper die het zout in zijn pap waard is, van uitgaan. Als wetenschapper kan hij niet in mirakelen geloven. Dat betekent niet dat de huidige wetenschappelijke praktijk zaligmakend is, integendeel, vanaf Thales van Milete is de mens naar een rationele verklaring van de natuur aan het zoeken geweest en men blijft onverminderd zoeken.

Catherine de Jong (arts en secretaris van de Vereniging tegen de kwakzalverij):

De stelling is prikkelend maar mijns inziens onjuist.

Iemand noemde al het fenomeen van in 2 werelden leven. Doen we dat niet allemaal?

Ik ben moeder en thuis komen gezinsdingen aan de orde. Mijn werk is daar niet belangrijk, alhoewel ik er wel eens over praat met de medegezinsleden. Op mijn werk als dokter houd ik mij bezig met patiëntenzorg en alles wat daarbij komt

Jan Willem Nienhuys en Catherine de Jong tijdens een SKEPSIS-meting in Café De Doffer te Amsterdam, 13 juli 2015 (foto René van Elst)

kijken. Ik praat daar zelden over privé zaken want ik ben erg voor het gescheiden houden van werk en privé. En als ik ga sloeproeien ben ik bakboordroeier no. 1 in een team van 6 roeiers, en praat ik niet honderduit over werk en privé zaken. Dan praten we over onze roeitechniek. Ik leef dus in verschillende werelden die elkaar niet of nauwelijks raken. Ik speel de juiste rol op de juiste plek.

We leven in een seculiere staat met godsdienstvrijheid. Wat mij betreft is godsdienst een privé zaak van andere mensen. Binnen je eigen hoofd, huis en clubgebouw ga je je gang maar, zolang je de wet maar niet overtreedt en anderen rechten niet schendt en geen overlast veroorzaakt.

Elke omgeving heeft een eigen cultuur en eigen regels. De kunst is om je aan de juiste gedragsregels op de juiste plaats te houden. Gelovigen die altijd en overal hun geloof mee naar toe nemen vind ik hinderlijk. Dat iemand moslim

is, vind ik prima. Maar de klederdracht die mij toeschreeuwt IK BEN MOSLIM vind ik irritant. Het grootste probleem van de hoofddoek vind ik nog de scherpe speldjes waarmee die hoofddoeken soms worden vastgezet door moeders die kinderen tegen zich aan houden.

Kijk even op Wikipedia bij het begrip dissociatie. Veel mensen zijn in staat (bewust of onbewust) om met verschillende en soms tegenstrijdige sets van gedragsregels te leven die ze keurig alleen in de juiste omgeving toepassen. Onlangs zag ik een moslimmeisje in het park. Ze had haar hoofddoek afgedaan en rookte een sigaret. Ik weet zeker dat ze met haar hoofddoek strak om haar hoofd weer naar huis gaat en daar de keurige dochter uithangt.

Zo zie ik ook de katholieke natuurkundige. Door de week is zij/hij natuurkundige en zondag kerkganger. Als de natuurkundige haar/zijn werk voorbeeldig doet en werk en privé gescheiden houdt is er wat mij betreft niks ernstigs aan de hand. Ik vind dat geen reden om meteen aan iemands geestelijke gezondheid te twijfelen.

De vraag is hoe een katholieke natuurkundige de inhoud van het vak natuurkunde en het geloof in het eigen hoofd samenbreit. De eerste vraag is: moet dat altijd? Als niemand er verder last van heeft, mag je dan niet in twee werelden leven? Of in drie? Zolang je ze maar niet door elkaar haalt. Als iedereen in het openbare leven streeft naar een neutrale opstelling en zaken als religie en politieke voorkeur eens wat meer privé houdt, zouden we prettiger met elkaar om kunnen gaan en ons kunnen concentreren op wat werkelijk belangrijk is. Wat mij betreft mag een mens best op twee gedachten hinken, zolang het maar geen problemen oplevert voor de gezondheid en zij/hij zich in het openbaar netjes gedraagt.

Jan Willem Nienhuys:

Ik dacht bij 'toeval' meer aan een druppel van een regenbui die op een welbepaalde plaats en tijd de grond treft. Op microscopische schaal is er nog veel meer van dit toeval. Zulke incidenten kun je niet verklaren. De befaamde metafoor over de *butterfly in Brazil*¹ zegt zelfs dat 'grote' gebeurtenissen onverklaarbaar zijn.

Een ander toeval is dat je bij een loterij wint. Ook dat is niet te verklaren. Er had bij het trekken van het winnende lot net zo goed iemand anders kunnen winnen.

Ik was me er niet van bewust dat 'de wetenschap' uitgaat van een aanname dat er voor alles een verklaring is. Maar als er iets te verklaren lijkt te zijn, dan komt een 'hogere macht' niet in aanmerking.

Anton van Hooff:

Beste Catherine, Natuurlijk is het begrip schizofreen in mijn stelling overdrachtelijk prikkelend bedoeld, namelijk gespleten van brein (wat het Griekse woord letterlijk betekent). Juist de club met wie ik ga discussiëren probeert de scheiding te overbruggen, met redeneringen als: medicijnen zijn door god gegeven. Het blijft me een raadsel hoe je de rationaliteit die je bij wetenschap toepast, laat vallen als het over god gaat. Kelsos zei al van de christenen: 'Ze onderzoeken niet, maar geloven!'

¹ Betreft de vraag of de vleugelslag van een vlinder in Brazilië uiteindelijk een tornado in Texas tot gevolg zou kunnen hebben. Deze vraag houdt verband met de chaostheorie, volgens welke in een complex zich ontwikkelend systeem – zoals het weer – kleine verschillen in de aanvangsparameters grote verschillen in uitkomsten kunnen opleveren. (noot van de Redactie)

De Borgia's: corruptie, inquisitie en hedonisme

Maarten Gorter

In mijn artikel "De Oude Man van de Berg" (De Vrijdenker 2017-06) schreef ik over de videogame *Assassin's Creed* en hoe deze game mensen tot nadenken aanzet. Ook beschreef ik de overeenkomsten tussen één van de hoofdpersonages Rashid ad-Din Sinan en Islamitische Staat. In dit artikel ga ik het hebben over *Assassin's Creed II* en *Assassin's Creed Brotherhood*, die gaan over de familie de Borgia waarvan Rodrigo de Borgia de bekendste is, één van de gewelddadigste pausen ooit.

De sfeer van de renaissance

De videogame *Assassin's Creed I* speelde zich af tijdens de Derde Kruistocht. Het spel had een grauwe sfeer met vieze steden, gebochelde boeren en imams/priesters die hun religieus fundamentalisme spuwden over de straten. *Assassin's Creed II* en *Assassin's Creed Brotherhood* spelen zich af tijdens het hoogtepunt van de Italiaanse renaissance, eind 15e eeuw. We zien prachtige welvarende steden zoals Venetië, Florence, Monteriggioni, Forlì, San Gimignano en Rome. Iedereen loopt er goed gekleed en netjes bij,

op de straten wordt kunst verkocht, er is een overvloed aan eten en er is vermaak voor iedereen. Echter, in het geheim hebben de Tempeliers, geleid door Rodrigo de Borgia (1431-1503), het Vaticaan overgenomen. Al waren de Tempeliers verboden door paus Clemens V (1264-1314), in opdracht van de Franse koning Filips IV (1268-

Maarten Gorter (Amstelveen, 1994) is student en redactielid van De Vrijdenker.

1314) gingen zij in het geheim door met hun plan om een *nieuwe wereld-orde* te stichten. De Tempeliers hebben nu het grootste gedeelte van Italië in handen, de rooms-katholieke kerk en de banken. Niets lijkt de Tempeliers te stoppen nu ook nog eens de kolonisatie van Zuid-Amerika is begonnen. Er is maar één groep die het kan opnemen tegen de Tempeliers: de *Assassins* onder leiding van de Italiaanse atheïst en vrijdenker Ezio Auditore. De Assassins, geïnspireerd door de beroemde Assasijn Altaïr (vandaar de naam *Assassins*) die het hoofdpersonage was van Assassin's Creed I, willen Rodrigo de Borgia stoppen en een nieuw Italië stichten. Een Italië met een scheiding van kerk en staat, ruime tolerantie en vrijheid van meningsuiting.

Rodrigo de Borgia

Net zoals Assassin's Creed I zijn Assassin's Creed II en Assassin's Creed Brotherhood voor het grootste gedeelte gefingeerd. Rodrigo de Borgia wordt in de beide games afgebeeld als een atheïstische, opportunistische en meedogenloze paus. Het christendom gebruikte hij alleen maar om het Vaticaan onder zijn hoede te krijgen. Ook

Rodrigo de Borgia in de korte film
Assassin's Creed Lineage

dat hij in het geheim Grootmeester was van de Tempeliers is pure fictie. Wat wel correct wordt uitgebeeld zijn zijn meedogenloosheid en corruptie.

Rodrigo de Borgia werd geboren in het jaar 1431 in de Spaanse stad Xàtiva; hij leek voor een pauselijke carrière in de wieg te zijn gelegd. Zijn oom Alfonso de Borgia (1378-1458) was paus toen Rodrigo jong was. Alfonso – die berucht was om zijn nepotisme – benoemde in 1456 Rodrigo tot kardinaal. Al na één jaar werd Rodrigo door zijn oom gepromoveerd tot vice-kanselier van het

bisdom Valencia. Nadat zijn oom Alfonso overleed in 1458 wachtte Rodrigo geduldig af en diende trouw de volgende pausen. Rodrigo de Borgia bewees in deze jaren zijn gigantische corruptie, hij deed zowat alles voor geld. Hij accepteerde steekpenningen om huwelijken en scheidingen te voltrekken en vervalste zelfs papieren als de beloning hoog genoeg

Paus Alexander VI = Rodrigo de Borgia;
schilderij van Cristofano Dell'Altissimo

was. Hij had ook vele minnaressen en kreeg veel (buitenechtelijke) kinderen. Zijn beruchtste kinderen waren Giovanni, Cesare, Lucrezia en Gioffre. Hij huwelijkte zijn kinderen ook altijd uit om zijn macht en rijkdom te vergroten. Aangezien Rodrigo de Borgia veel machtige vrienden had en steenrijk was, werd hij uiteindelijk in 1492 tot paus 'gekozen'. Tijdens de renaissance was het heel normaal om je in te kopen als paus. Rodrigo de Borgia maakte er echter het meeste werk van: velen die op hem stemden kregen goede baantjes en hij kocht sommige mensen letterlijk om met kilo's zilver. Rodrigo de Borgia, die de pauselijke naam Alexander VI kreeg, ging vrolijk door met zijn corruptie, seksfeesten en moord en doodslag. Hij voerde vele oorlogen en speelde een rol in conflicten, waarbij hij de militaire leiding aan zijn zoon Cesare de Borgia (1475-1507) overliet. Ook stuurde Rodrigo de Borgia regelmatig de grootinquisiteur Tomás de Torquemada (1420-1498) op zijn vijanden af. Rodrigo de Borgia overleed uiteindelijk op natuurlijke wijze op 72 jarige leeftijd in

Cesare de Borgia; schilderij in het
Palazzo Venezia te Rome

1503. Hij is de boeken ingegaan als het symbool voor hedonisme, corruptie en meedogenloosheid. Wat echter nog het meest kwaadaardige aan hem was, is dat hij de basis heeft gelegd voor de massale slavernij die de Spanjaarden hebben bewerkstelligd en ook nog eens één van de hoofdverantwoordelijken was voor het laten uitmoorden van de oorspronkelijke bevolking van Zuid-Amerika.

Cesare de Borgia

In de spellen Assassin's Creed II en Assassin's Creed Brotherhood wordt de machtigste zoon van Rodrigo de Borgia, Cesare de Borgia, afgebeeld als een lomp en agressief militair leider die een hekel heeft aan zijn vader Rodrigo en hem ook uiteindelijk vermoordt om de macht over te nemen. Ook heeft hij een incestueuze relatie met zijn zus Lucrezia (1480-1519). Cesare de Borgia wordt uiteindelijk in het spel Assassin's Creed Brotherhood vermoord door Ezio Auditore. Net zoals omtrent Rodrigo de Borgia is het grootste gedeelte omtrent het personage Cesare de Borgia in Assassin's Creed II en Assassin's Creed Brotherhood gefingeerd. De incestueuze relatie van Cesare de Borgia met zijn zus Lucrezia is nooit bewezen, ook dat hij zijn vader Rodrigo de Borgia zou hebben vermoord is fictie. Toch zijn er ook zeker dingen die overeenkomen met de werkelijkheid, zeker als het gaat om zijn gewelddadige

Tomás de Torquemada in de film
Assassin's Creed

digheid. Cesare de Borgia, geboren in Rome in het jaar 1475, was de machtigste en de beruchtste zoon van Rodrigo de Borgia. Door de macht van zijn vader werd hij al op zijn 15e bisschop van Pamplona en op zijn 18e werd hij al kardinaal. Hij had al heel vroeg een woest imago en iedereen die hem in de weg stond, werd afgemaakt. Er werd lange tijd gedacht dat Cesare de Borgia zijn broer Giovanni (1474-1497) heeft vermoord omdat Giovanni

leider was van het pauselijk leger (een positie die Cesare graag wilde hebben). Steeds meer historici beginnen er echter aan te twijfelen dat Cesare zijn broer Giovanni zou hebben vermoord en denken eerder dat het slachtoffer een politieke vijand was van Rodrigo de Borgia. Na de dood van Giovanni in 1497 werd Cesare leider van het pauselijk leger. In 1499 trouwde Cesare de Borgia met Charlotte d'Albret (1480-1514), de zus van Jan III van Navarre (1469-1516), koning van Frankrijk. Cesare de Borgia en zijn vader Rodrigo de Borgia wilden graag een goede band met Frankrijk. Italië bestond toendertijd uit allemaal kleine koninkrijkes en Rodrigo en Cesare wilden die maar al te graag veroveren. Cesare de Borgia veroverde tussen 1499-1502 vele van de Italiaanse koninkrijkes, vaak met hulp van de Franse koning. Niccolò Machiavelli, de beroemde adviseur van Cesare de Borgia, beschreef hem als de ideale vorst in zijn boek *De Vorst*. Ironisch genoeg wordt Machiavelli in Assassin's Creed II juist afgebeeld als de rechterhand van Ezio Auditore en bespioneert hij Cesare de Borgia en is zijn beroemde boek *De Vorst* een satire om hem belachelijk te maken.

Na de dood van Rodrigo de Borgia in 1503 verliest Cesare de Borgia al snel veel macht. De volgende paus Julius III (1443-1513), een fervent tegenstander van de Borgia's, laat hem gevangen zetten en dwingt hem afstand te doen van al zijn koninkrijkes. Cesare de Borgia ontsnapt echter na twee jaar uit de gevangenis en wordt militair leider onder Jan III van Navarre. Cesare de Borgia wordt uiteindelijk in 1507 in een hinderlaag gedood op 31 jarige leeftijd.

Conclusie

Net zoals Assassin's Creed I geven Assassin's Creed II en Assassin's Creed Brotherhood ons weer veel stof tot nadenken. Ze behandelen onderwerpen als scheiding van kerk en staat, vrijheid van meningsuiting, corruptie, liberalisme, inquisitie, agnosticisme en atheïsme. Ook zit er in elke Assassin's Creed game een database, waarin de gamers kunnen lezen over de echte historie en de feiten. Zoals ik al schreef in mijn artikel "De Oude Man van de Berg" ben ik er van overtuigd dat de spellenreeks Assassin's Creed bijdraagt tot vrijdenken en zeker jongeren erbij kan betrekken.

Over religieuze en nationale groepsidentiteiten

Thomas Spickmann

In de laatste jaren zijn in een aantal Europese landen populistische partijen in de parlementen gekozen wat gedeeltelijk zelfs tot machtsovername leidde. Dit is mede aan de toenemende islamisering te wijten die in het openbaar al lang waarneembaar is. De kiezers denken een tegenwicht te kunnen creëren door op rechtse groeperingen te stemmen die de indruk wekken het vermeende 'christelijke avondland' voor de islam te willen redden. Aangewakkerd werd dit door de grote vluchtelingengolven uit moslimlanden van de afgelopen jaren.

Dat mensen bang zijn voor de islam is in principe terecht. Deze staat haaks op democratie en mensenrechten waarvoor hier in Europa eeuwenlang gevochten werd. Gevreesd wordt dat deze verworvenheden door de met verhoudingsgewijs hoge geboortecijfers groeiende moslim-bevolkingsgroepen op den duur ondermijnd worden, als men zich realiseert hoe grootschalig onderdrukking in islamitische landen is, bijvoorbeeld doordat vrouwen gedwongen worden om zich te sluieren. Zoals vroeger de Berlijnse muur het gehate symbool was van het communisme, is tegenwoordig de hoofddoek die men sinds meer dan 15 jaar in het westen vaak op straat ziet, een symbool voor de islam. Allebei hebben ze iets met onvrijheid te maken en leiden ze tot wantrouwen en angst.

Rechtse populistische partijen blijken onze westerse normen en waarden te willen bewaren terwijl hun overeenkomsten met moslimgemeen-

Thomas Spickmann (1973) is constructeur en redacteur van De Vrijdenker.

schappen aanzienlijk groter zijn dan op het eerste gezicht lijkt. Beide hebben als basis een groepsidentiteit: of de natie of de gezamenlijke religie. En dat ze voor democratie en mensenrechten willen opkomen mag op grond van slechte ervaringen en diverse uitingen betwijfeld worden. De oppervlakkige haat jegens elkaar verstevigt de huidige situatie en houdt veranderingen naar de goede kant tegen. Wie gelovige moslims ermee confronteert dat zij in principe een hekel aan Wilders zouden moeten hebben krijgt soms verrassende dingen te horen. Zij vinden dat hij de islamisering door zijn onserieuze propaganda juist bevordert. Deze zou ertoe leiden dat mensen zich vanwege verhoogde nieuwsgierigheid meer in deze religie verdiepen en vaker overtuigd raken waardoor het aantal gesluierde vrouwen op straat toeneemt. De acties van de PVV hebben dus een averechtse werking.

Er speelt nog een ander probleem: Veel linkse politici en activisten hebben zich lange tijd tegen elk soort kritiek op de islam verzet en deze als racistisch en xenofob afgekeurd. Zij beschouwen dit als discriminatie van immigranten uit Noord-Afrika en het Midden Oosten die deze religie aanhangen. Hierbij zien zij over het hoofd dat de islam in strijd met linkse standpunten is, zoals gelijke behandeling van mannen en vrouwen, en zij schaden aldus hun eigen belang. Vaak bedrijven zij cultuurrelativisme door ouderwetse orthodoxe levenswijzen aan moslims te gunnen. Zij zien de overeenkomsten van de islam met rechtse opvattingen over het hoofd.

Derde weg

Een derde weg is noodzakelijk. In een aantal landen zijn in het verleden bewegingen van ex-moslims ontstaan. De Duitse groepering vierde afgelopen jaar haar tienjarige bestaan. Voorzitter is Mina Ahadi. Zij is een activist voor secularisme en afkomstig uit Iran. Na de islamitische revolutie van 1979 vluchtte zij naar Europa waar zij later tegen mensenrechtenschendingen in haar geboorteland streed. Dit was lange tijd geen al te groot succes. Op een gegeven moment ontmoette zij de filosoof Michael Schmidt-Salomon, de woordvoerder van de evolutionair-humanistische Giordano Bruno Stichting. Samen richtten zij in 2007 in Duitsland de vereniging van ex-moslims op. Dit werd in de media gepubliceerd. Zelfs op de Iraanse staatstelevisie waren video-opnames van de bijbehorende bijeenkomst te zien; daar werd het als Joods complot vanwege de achternaam 'Schmidt-Salomon' weggezet. Toen hij dit vernam werd hij vanwege mogelijke vergeldingsacties erg bevreesd, maar tot nu toe is hem lichamelijk niets aangedaan. Het lukte vervolgens om foto's van moedige mensen te publiceren die uitten dat zij zich van de islam afgekeerd hadden. In diverse moslimlanden staat daarop tot aan de dag van vandaag de doodstraf. Een andere indrukwekkende opname laat een jonge vrouw zien die zich van haar hoofddoek ontdoet en haar herwonnen vrijheid viert. Dit was voor veel Iraanse vrouwen aanleiding om zich ook op deze manier te laten fotograferen en dit op internet te verspreiden. Ondanks dat zoiets in dat land strafbaar is, heeft de overheid moeite om dit te voorkomen.

De doeleinden van ex-moslim-groeperingen zijn de inperking van de islam en de strijd voor secularisme en mensenrechten wereldwijd. Het rechtse populisme dat hiervoor niet geschikt is wijzen zij uitdrukkelijk af en zij proberen dat op hun eigen manier, de derde weg, tegen te werken.

Ines Hassan, taxichauffeur (v) in Cairo, alleen voor vrouwelijke passagiers

Hierbij past dat zij vluchtelingen uit het Midden Oosten, die in de afgelopen jaren geprobeerd hebben Europa binnen te komen, uitdrukkelijk niet willen tegenhouden. In eerste instantie heeft men de indruk dat het grotendeels diepgelovige moslims zijn. Maar er horen ook mensen bij die hun landen verlaten omdat zij aan de politieke islam en bijbehorende onderdrukking willen ontsnappen. Een voorbeeld is Rana Ahmad, een 26-jarige vrouw uit Saoedi-Arabië, die op zoek naar vrijheid via Turkije en Griekenland uiteindelijk in Duitsland terechtkwam. Zij heeft onlangs het Duitstalige boek met de titel 'Frauen dürfen hier nicht träumen' (in het Nederlands 'Vrouwen mogen hier niet dromen') gepubliceerd; het is een autobiografie en gaat over de situatie van vrouwen in Saoedi-Arabië in het algemeen. Naast de eerder genoemde Mina Ahadi is Maryam Namazie een belangrijke persoon die in Groot-Brittannië de 'council of ex-moslims' gesticht heeft en voor de belangen van ex-moslims opkomt. In feite is tien jaar geleden ook in Nederland geprobeerd om een dergelijke groepering op te richten. Deze is echter niet van de grond gekomen, maar men moet de hoop niet opgeven dat dit wel nog een keer gebeurt.

Seculiere idealen

De bedoeling is om te laten zien dat de moslims geen homogene groep zijn en dat in zogenaamde islamitische landen seculier ingestelde mensen voor hun idealen strijden. Soms betalen zij een hoge prijs zoals de Saoedische blogger Raif Badawi die tot tien jaar cel en duizend stokslagen veroordeeld werd en nog steeds vastzit. Michael Schmidt-Salomon wijst erop dat 'moslim' uiteindelijk maar een label is. Hij zegt: 'Een Berlijnse taxichauffeur die moslim is heeft met zijn christelijke, boeddhistische en atheïstische collega's grotere overeenkomsten dan met een oliesjeik in Saoedi-Arabië, ook al aanbidt hij dezelfde god.'

Dit geldt niet alleen voor aanhangers van een bepaalde religie, maar ook voor naties. Ten eerste omdat ze allemaal in de loop der geschiedenis door migratie met mensen uit andere volken gemengd werden; dit is een serieus argument tegen racisme. Ten tweede omdat er sowieso grote verschillen tussen individuen onderling bestaan ondanks culturele overeenkomsten. Trots op zijn eigen land te zijn moet men niet overdrijven. Het zwaaien van vlaggen en het zingen van het

volkslied, waaraan rechtse populistten hechten, suggereren een gezamenlijke identiteit die niet echt bestaat en zijn feitelijk van religieuze aard. In deze context verdient Israël met zijn vermeend bestaansrecht aandacht. De burgers definiëren hun identiteit via de godsdienst. Er is sprake van het 'joodse' volk terwijl de joden vele eeuwen geleden uit elkaar gedreven werden en lange tijd in de diaspora leefden en zich pas na 1945 weer samenvoegden. In principe is het joods-nationale idee absurd wat bijvoorbeeld opvalt als men zich realiseert dat een 'christelijk' of 'islamitisch' volk ook niet bestaat. Ik wil echter benadrukken dat ik hier op geen enkele wijze voor antisemitisme wil pleiten. Elke staat is maar een kunstproduct, vaak ontstaan door machtsstrijd en zelfs oorlog, en derhalve niets heiligs.

Laten wij tenslotte nog een keer op 'het christelijke avondland' terugkomen dat rechtse populistten om zijn waarden van democratie en mensenrechten zeggen te willen verdedigen. Deze waarden hebben wij niet aan het christendom te danken, maar aan zijn tegenstanders, en ze vormen derhalve historisch gezien geen eenheid met de religie. Er was een eeuwenlange strijd tegen het hardnekkige verzet van de kerken nodig. De islamitische wereld heeft deze ontwikkeling nog niet meegemaakt. Dit is het hedendaagse, vaak geneeerde verschil tussen het westen en het Midden Oosten. Godsdienst en democratie gaan in principe niet samen. Het lijkt mij belangrijk om dit nog een keer op te merken.

UIT DE OUDE DOOS

Vrijdenkers-zangen (1)

GODS GOEDHEID.

Als gij onze schoone landouwen beziet,
Het grazende vee in de wei,
Die tuin en waranden bij stroom en bij vliet,
Het groenende bosch of de hei, —
Ontsnapt er een kreet aan uw dankbaar gemoed:
"Ja, God is goed!"

Als gij onze havens met schepen gevuld,
Die schepen met rijkdom belaan,
Dien rijkdom naar markten en hallen gesuld,
In winkelpaleizen ziet staan, —
Ontsnapt er een kreet aan uw koopmansgemoed:
"Ja, God is goed!"

Als dampende treinen van noord en van zuid
Uw tafel van alles voorzien,
Op schitt'rende schalen men 't edelste fruit
Naar smaak en naar keuze komt biên, —
Ontsnapt er een kreet uit uw smulziek gemoed:
"Ja, God is goed!"
Als zang en muziek in 't verlichte lokaal,
De rijen u nooden ten dans,
De paar'lende wijn in vergulde bokaal
Uw oogen verblindt door den glans, —
Ontsnapt er misschien aan 't geestdriftig gemoed:
Een: "God is goed!"

Maar — als uw bleke vrouw voor 't kind,
Wen d'avondure slaat,
Geen brood in spind' of schotel vindt
En zóó ter ruste gaat,
Dan rijst de vraag op in 't gemoed:
"Is God wel goed?"
Als 't rijtuig van den rijken dwaas
Uw schamel kleed bespat,

Hij uwe dochters als zijn aas
Nasluipt, uw vrouw bekladt, —
Dan sist de vraag op in 't gemoed:
"Is God wel goed?"

**TOELICHTING
ZIE PAG. 30**

Als d'afgewerkte oude grijs'
Zich langs 't plaveisel sloert,
De hand nog zeeg'nend, zalig prijst,
Die hem naar 't spinhuis voert, —
Ontsnapt de kreet aan uw gemoed:
"Is God wel goed?"

OPSTANDING.

O, Jezus, kondt gij eenmaal wederkeeren,
Om weg te rans'len al 't gebeft geboefte,
Kazuivel schobbejakken, wier behoefte
Aan godsdienst is een ijdel spel van heeren.

In uwen naam, O Jezus, blijven armen,
's Nachts zonder dak en tempelen staan leeg,
In uwen naam kwijnt d'arme in een steeg.
Paleizen zijn uw kerken van erbarmen.

In uwen naam draagt priester rijk ornaat,
Versierd met broderie en edelstenen,
D'arme kind'ren laat men huiv'rend stenen,
Der zwang're vrouw geen doek — hem goudbrokaat.

O, Jezus, kondt gij eenmaal wederkeeren,
Om weg te ranslen al 't gebeft geboefte,
Al Sinten*) die maar kennen één behoefte:
Wijn, gans, een mooie kerk en mooie kleeren.

*) Sinten = heiligen.

Vóór Junghuhn en Multatuli: Haafner

René van Elst

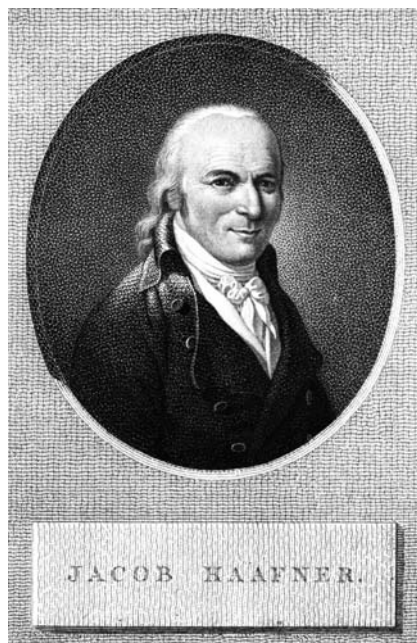
Bij het proeflezen van een boek van reisjournalist Ad van Schaik¹ trokken enkele passages mijn speciale aandacht. Die hadden betrekking op Jacob Godfried Haafner (geboren Hafner), een Duits-Nederlandse avonturier, die leefde van 1754 tot 1809. In het boek wordt hij een ‘vrijdenker en schrijver van reisboeken’ genoemd. Het woord ‘vrijdenker’ liet bij mij natuurlijk een belletje rinkelen.

Niet iedereen heeft wel eens van Haafner gehoord, maar een vergeten figuur is hij niet. Hij wordt een verlichte geest genoemd en een felle antikolonialist. Multatuli was een bewonderaar van hem. Dat lijken mij goede redenen om te onderzoeken of Haafner inderdaad als een vrijdenker (*avant la lettre*) kan worden beschouwd. Of misschien kunnen we hem tot op zekere hoogte inpassen in de essayistisch-humanistische traditie zoals benoemd door Rudy Schreijnders?² Schreef Haafner dan essays? Ja en nee, hij schreef er – naast zijn populaire reisboeken³ – slechts één, maar daarvan telde het manuscript wel 195 pagina's. Dat was zijn *Onderzoek naar het Nut der Zendelingen en Zendelings-genootschappen*. Daarin sprak hij zich bijzonder negatief over de zending uit. Gelukkig is de tekst in 1993 in boekvorm⁴ heruitgegeven, zodat ik kan rapporteren over het vrijdenk- en humanisme-gehalte ervan.

Haafners leven en werk

Eerst nog iets over Haafner zelf. Hij werd geboren in Halle (D) als zoon van een arts. Het gezin verhuisde in 1765 (volgens Haafner in *Lotgevallen en vroegere zeereizen* 1763) naar Amsterdam. Daar monsterte vader Matthias aan als scheepsarts en hij nam de jeugdige Jacob in 1766 mee op zijn eerste reis naar de Oost. (Volgens een andere bron had Matthias een benoeming gekregen als arts in Batavia.⁵) Onderweg overleed Matthias, evenals tientallen andere opvarenden, aan dysenterie en koorts (“rodeloop” – daar kan men zich wel iets bij voorstellen). Jacob kwam in Kaapstad in een pleeggezin. In 1770 begon hij op eigen houtje te reizen, eerst als matroos naar Amsterdam,

later naar Batavia; verder werkte hij als klerk en boekhouder en als handelaar en reisde hij door India en Ceylon⁶. In India raakte hij onder de indruk van de hindoe-cultuur, leerde Tamil en werd vegetariër. In 1787 keerde hij naar Nederland terug; hier werkte hij als vertaler en publicist. Hij schreef een bewerking van het Indiase Ramayana-epos en vijf succesvolle autobiografische reisboeken, hier en daar wat romantisch aangedikt, maar met een schat aan historische en etnografische informatie en natuurbeschrijvingen. (Titels aan het slot van dit artikel.)

Onze Vrijdenker van het jaar 2017, Maarten 't Hart, schreef in 1992 over Haafner⁷: “Het meest opmerkelijke van Haafner is, en in dat opzicht was hij zijn tijd heel ver vooruit, dat hij zo onvoorwaardelijk gekant blijkt te zijn tegen alle vormen van kolonialisme. Multatuli vond wel dat de inlander onderdrukt werd, maar heeft zich nooit gekeerd tegen onze aanwezigheid in Indonesië. Haafner vond dat wij, net als de Engelsen, daar op al die kusten niets te zoeken hadden, en door onze aanwezigheid aldaar alleen maar bitter leed en ellende veroorzaakten. Van dat leed heeft hij treffende staaltjes beschreven, en alleen al omwille van het feit dat hij toen al zo vooruitstrevend was, verdient hij om aan de vergetelheid te worden ontrukkt.”

Dat is alvast duidelijk. Maarten 't Hart heeft in 1994 ook geschreven over het *Onderzoek*⁸. Ik kan mijn indruk van dat werk dus aan de zijne toetsen.

Het *Onderzoek* was Haafners inzending voor een prijsvraag, in 1803 uitgeschreven door Teylers Godgeleerd Genootschap. Dat genootschap beoogde in een sfeer van verdraagzaamheid de studie van de christelijke godsdienst te bevorderen. Gevraagd werd wat de zending in de voorgaande twee eeuwen voor resultaten had geboekt en wat er in de toekomst van verwacht mocht worden. Het genootschap verwees daarbij naar een ‘zonderlinge’ zendingsdrift van de laatste jaren onder de protestantse christenen. Haafners antwoord op de vraag was vernietigend. Niettemin werd hem, omdat hij de enige inzender was, nadat hij de tekst hier en daar wat had aangepast, in 1805 de prijs van 400 gulden toegekend. Het *Onderzoek* werd in een beperkte oplage gepubliceerd in de verhandelingen van het genootschap; in 1823 verscheen een herdruk op initiatief van Haafners zoon Christian Mathias. Dat er uit christelijke kring veel kritiek kwam op het *Onderzoek* is niet verwonderlijk; toch schijnt men er ook lering uit te hebben getrokken. Een belangrijk element van de kritiek was dat Haafner een – wij zouden nu zeggen – relativist was; ik kom daar nog op terug.

Haafners inzichten

De tekst van Haafners *Onderzoek* verleidt sterk tot het geven van citaten. In zijn veelal fraaie volzinnen, die mij aan vroege teksten van Anton Constandse doen denken, windt hij geen doekjes om zijn mening.

René van Elst (Amsterdam, 1950) is gepensioneerd Human Resources medewerker, opgeleid als socioloog en (deels) jurist, hoofdredacteur en opmaker van De Vrijdenker en donateur van Skepsis.

Zijn kritiek is scherper dan je van iemand uit die tijd zou verwachten. Opmerkelijk is ook het (naar verluidt⁹) aan Voltaire ontleende motto dat hij aan zijn betoog meegeeft: “Het is moeilijk een God te dienen die men niet kent; moeilijker nog om te houden van de God van zijn onderdrukkers.” Dit motto roept het beeld op dat Haafners geloof niet rotsvast was; in zijn *Onderzoek* zelf vind ik daar geen bevestiging van. Zo spreekt hij over “de heerlijke godsdienst dien wij belijden” (p. 77) Hij heeft geen bezwaar tegen de zending op zich en meent dat die goede dingen kan doen, zolang zij zich beperkt tot onze eigen contreien, waar zijns inziens nog heel wat te verbeteren valt. Maar wat de christenen in ‘vreemde natiën’ hebben uitgespookt, ziet hij als verwoesting. Ik sprak over citaten; ik kan er gewoon niet omheen u de eerste twee alinea’s van Haafners inleiding voor te leggen; zie daarvoor het kader hieronder. Wat zal bij lezing van deze tirade door de leden van het godgeleerd genootschap heen zijn gegaan? Na de eerste schrik moet tot hen doorgedrongen zijn dat Haafner dit vanuit diverse bronnen, niet in de laatste plaats vanuit zijn eigen ervaring in Zuid-Afrika en India, kon onderbouwen. Hij beschrijft een aantal ‘natiën’ waar zendingen zich gevestigd hebben en legt uit waardoor hun arbeid ter plaatse moeilijk of vruchteloos is of wordt gemaakt. Veel nadruk legt hij er op dat juist het gedrag en de levenswijze van de Europeanen in die ‘natiën’ steeds een groot beletsel voor de verspreiding van het christendom zijn geweest; hij geeft voorbeelden van hun heerszucht, dwingelandij en wreedheid. Voorts gaat hij in op hoe dweperige zendingen met valse berichten de brave gelovigen in Europa ertoe willen

brenge om de beurs te trekken voor het bekeren van de heidenen.

‘Heidense natiën’

De eerste ‘natie’ waaraan Haafner aandacht besteedt, zijn de Hottentotten, die hij zelf heeft leren kennen in zijn jeugd. Van oorsprong zijn dat de zachtzinnigste, vriendelijkste, eerlijkste en meest gastvrije mensen, schrijft hij. Ondeugden vind je alleen bij degenen die met Europeanen omgang hebben, rond Kaapstad leven of bij de boeren dienen, wat velen doen uit verzottheid op drank en tabak. Zendingswerk wordt belemmerd door de taal, die voor buitenstaanders niet te leren is en bovendien allerlei relevante begrippen mist. En de Kaapse boeren jagen, beroven en verdrijven de Hottentotten die met hun kudden rondzwerven. Haafner doet

verslag van mislukte bekeringspogingen en legt uit hoe deze natuurmensen met de ‘beschaving’ en het christendom alleen maar slechter af zijn.

De eerste twee alinea's van Haafners inleiding op het *Onderzoek*:

“Van alle de ons bekende secten en godsdiensten, zijn er geen, welke aanhangers, of belijders, met meerderen ijver, of eigenlijk met meerdere woede, hunne leerstellingen hebben gezocht uit te breiden, dan die der mahomedanen en Christenen. Beiden hebben zij door bijgeloof en geestdrijverij, en met de hatelijkste zucht ter vervolging beziel, hunne godsdienstige gevoelens aan vreemde natiën met geweld opgedrongen, met dit onderscheid echter, dat Mahomed en zijne opvolgers, allen die zich aan hun onderwierpen en hunne leer aannamen, spaarden, in het geruste bezit van hunne goederen en eigendommen lieten, hen broeders noemden, en als zoodanigen beschermden en behandelden, zoo als zij tot op dit oogenblik nog doen. De Christenen, daarentegen, handelden geheel strijdig; het was bij hen veel eer een religie-haat, dan religie-ijver, die, gevoegd bij hunne heerschzucht en gouddorst, de allerverwoestendste uitwerkingen heeft voortgebracht. Zij zochten veel eer dezulken die met hun in denkwijze verschilden te verdelgen, dan hen door overtuiging of geweld te bekeeren. Dit ondervonden tot hun ongeluk de Indianen van America, toen het bijgeloof en de gierigheid te schepe gingen; toen men, kwanswijs¹ om de eer van God, de nieuwe wereld met vijf en dertig millioenen lijken bedekte, en het overschot dezer voorheen magtige natiën, tot in het diepste der bosschen, vervolgde.

In één woord, de rampen, die de Christenen door hunnen wreveligen en woedenden religie-haat, niet alleen over deze nieuw ontdekte landen, maar over gansch Europa hebben gebracht, zijn ontelbaar. Onder den schijn van hunnen godsdienst te handhaven of te verbreiden, begingen zij de snoodste euveldeeden; onder dien dekmantel wierden alle misdaden voor wettig verklaard; de hoogste trap van boosheid noemde men het toppunt van deugd; men maakte heiligen en martelaren van de zulken, welken de wereldlijke regter met den pijnlijksten dood had behooren te straffen. De afschuwelijkste godloosheden wierden goedgekeurd, ja geheiligd, zoo haast zij het belang der kerke ten doele hadden, en hare uitbreiding of magt konden bevorderen; en zij geloofden zich gerechtigd, om allen te vernielen en tot het uiterste te vervolgen, die met hun in godsdienstige gevoelens verschilden, of zich tegen hunne geestelijke dwingelandij wilden verzetten.”

¹ Ik neem aan dat we hier ‘kwansuis’ moeten lezen. Een vergeten mooi woord!

Vervolgens gaat hij uitvoerig in op de situatie van de negerslaven, in het bijzonder in Suriname. (Er zijn tegenwoordig bezwaren tegen het woord neger, maar ik neem hier het woordgebruik van Haafner over.) Met een samenvatting kan ik geen recht doen aan dit relaas over slavenhandel, mishandeling en de kwalijke positie die de missionarissen daarbij innemen, maar het is huiveringwekkend. Haafner geeft onder meer voorbeelden (vooral in de noten) van verbijsterende wreedheden, begaan jegens slaven in Suriname, zoals gerapporteerd door John Gabriel Stedman▲ in zijn *Reize naar Surinamen* (1796, Ned. vert. 1799). Een vruchtbare bodem voor het christendom ziet hij in deze rampzalige situatie niet, al zijn wel er negers die zich laten bekeren.

Het volgende hoofdstuk heet “Van de Indianen, of wilden, in America”. In het kader bij dit artikel vindt u een passage over het tragisch lot van deze ‘natie’. Voor zover ik weet zijn de meeste slachtoffers gevallen door Europese ziektes, en ging het in ‘America’ niet allemaal zo vredig toe als Haafner suggereert, maar dat doet aan de rampzaligheid weinig af. “Gelijk de verachtelijke chakal [jakhals] (...), even zoo hongerig, even zoo bloeddorstig, en in brandende onverduligheid, ijlden de Spanjaarden

over den oceaan, naar deze ontdekte landen, als naar een algemeene prooi, en welhaast braakten de schepen hunne ladingen uit, en moordende roovers, met blindijverende monniken, betraden de vreedzame oevers.” Haafner raakt hier mooi op dreef, hij vertelt smeuijg hoe de Spanjaarden aanvankelijk als godenzonen werden beschouwd, maar allengs hun ware gezicht lieten zien, “als de noodlottige plaag dezer ongelukkige volkeren.” De ‘wilden’ die christen worden, blijven gewoonlijk erg bijgelovig en hebben onder de Spanjaarden geen beter leven dan slaven; er heerst een ‘onuitwisschbaren haat voor den Europeaan’ en alcoholisme verzwakt de bevolking. Ook hier dus geen situatie waarin de protestantse zending veel kan uitrichten.

De ‘natie’ van Hindostan is volgens Haafner van de oudste tijden af voorbeeldig geweest qua geleerdheid, wijsheid, zuiverheid van instituties en wetten en qua godsdienst en wetenschappen. Zendingen wijzen op de grillige godenbeelden om de christenheid wijs te maken dat de Hindoes duivels aanbidden, maar die beelden dienen om de godsdienst voor het gewone volk begrijpelijk te maken. Deze ‘natie’ is overtuigd van de verhevenheid van haar godsdienstige leerstellingen en dat is een van de belangrijkste redenen waarom zendingen zo weinig bij hen uitrichten, meent Haafner. Hij ergert zich aan de onkunde en het onbegrip van de zendingen hieromtrent en geeft daar voorbeelden van. Een ander probleem is dat Europeanen op grote schaal veracht worden en als minder dan de paria-kaste worden beschouwd om hun slechte en schandelijke levenswijze. En om de gruweldaden van de Engelse machthebbers, met name in Bengalen. “Is er wel iemand onder ons Christenen (...) welke (...) een vreemden godsdienst zoude willen omhelzen, en dan nog dien zijner beulen en tirannen?” Al met al ziet Haafner ook hier geen vruchtbare bodem voor zendingswerk. Hij zou ervan opkijken als hij wist dat tegenwoordig Indiërs naar Nederland komen om theologie te studeren en ook om het (katholieke) woord te verkondigen.

Vervolgens besteedt Haafner aandacht aan de ontwikkelingen op de Zuidzee-eilanden, met name op Tahiti, aan de ‘Roomsche zendingen’ in Japan en China, en aan de rol die Europeanen spelen in ‘Indiën’. Ook de rol van Deense zendingen op Groenland komt nog ter sprake. Het zou te ver voeren om hier op dat alles nader in te gaan. Het zal u intussen wel duidelijk zijn in welke geest e.e.a. door Haafner behandeld wordt. Uit zijn relaas rijst een triest beeld op van kolonisatoren en geestelijken die als een soort Holocaust over

de (derde) wereld heen zijn gegaan. Hij spreekt een vernietigend oordeel uit over de onkunde en methoden van de protestantse zendingen van zijn tijd en wijst er bij herhaling op dat bij sommige ‘heidense natiën’ de aanneming van het christendom volstrekt onmogelijk is.

Antikolonialist

Haafner vond dat de Europeanen niets te zoeken hadden in de ‘heidense natiën’. Was hij als antikolonialist zijn tijd vooruit, toch kunnen wij in hem ook een kind van zijn tijd zien, waar hij zijn vooroordelen laat spreken. Hottentotten zijn “dom”, indianen “simpel” en het zijn allemaal “wilden”. Maar belangrijker is dat Haafner vond dat de westerlingen niet het recht gaf hen te onderdrukken of hun het christelijk geloof op te dringen. De Aziaten, in het bijzonder de Indiërs, waartussen hij vele jaren verkeerde, zag hij niet als dom of simpel. Hij idealiseerde ze zelfs, maar bekritiseerde tegelijk vanuit een rationalistische opstelling allerlei onzin in de Indische religie en gebruiken. Het lijkt me dus aannemelijk dat hij ook kritisch stond ten opzichte van allerlei christelijke eigenaardigheden.

‘Relativist’

Ik heb eerder vermeld dat hem door critici (wat wij nu noemen) relativisme werd verweten. Een citaat uit de inleiding van De Moor en Van der Velde zal dit duidelijker maken: “[Een anonieme criticus schreef dat Haafner uitging] van de aard, denkwijze en zeden van inheemse volken om vervolgens aan te tonen dat pogingen tot hun bekering vruchteloos zouden zijn. Zijn manier van denken, vanuit de

andere beschaving, was onacceptabel, omdat hij hiermee de niet-Europese beschavingen op dezelfde hoogte stelde als de christelijke-Europese. De anonieme auteur beschouwt deze denkwijze als foutief. Men diende uit te gaan van het evangelie, waar alles helder in geformuleerd stond. Wie kon zich druk maken om de zeden en denkwijzen van heidense volken, die immers pas nadat ze door het licht van het evangelie waren beschenen tot het juiste inzicht zouden kunnen komen?”

Tegen zulke critici was en blijft het moeilijk opboksen...

Vrijdenker? Humanist?

Als vrijdenkers achten wij Giordano Bruno hoog, die niet ongelovig was, maar verder dacht dan zijn katholieke neus lang was. Ik denk dat ik in dit stuk voldoende heb aangedragen dat rechtvaardigt dat Haafner door een zelfde bril als vrijdenker wordt gezien. Ook als humanist slaat de mens- en dierlievende Haafner een goed figuur; het zou misschien wat brutaal van mij zijn om hem nu meteen maar bij Schreijnders’ essayistisch-humanistische traditie in te delen, maar ik durf

DEVEDASCHIE,
OF INDIASCHER DANCERESSE.

Indiase danseres, gravure naar een tekening van Haafner, uit: *Reize in eene palanquin*, eerste deel.

te beweren dat Haafner als humanist niet voor Multatuli heeft ondergedaan.

Maarten 't Hart geeft geen kwalificatie van Haafner als vrijdenker of humanist; hij geeft vooral met enkele pakkende citaten een beeld van diens *Onderzoek*. Vermeldenswaard is dat hij Haafner "onze beste schrijver voor Multatuli" noemt. Hij noemt nog een opzicht waarin Haafner Multatuli heeft overtroffen, namelijk op het punt van natuurbeschrijvingen; die van Haafner zijn prachtig, terwijl Multatuli voor de natuur weinig oog had.

Laat ik nu aan het slot niet vergeten dat ik onze eerste voorman Franz Junghuhn in de titel heb genoemd, die zich evenals Haafner sterk tegen christelijke zendingsactiviteiten keerde en zich ook manifesteerde als menslievend en als natuurliehebber. Junghuhns opvattingen (*if any*) over het koloniale systeem zijn mij niet bekend, maar het lijkt mij redelijk om Haafner als een voorloper van Junghuhn te beschouwen.

* * * * *

In noot 3 is de heruitgave uit 1992-1997 van de reisboeken van Haafner vermeld. Internetters kunnen in Google Books scans van eerdere uitgaven vinden en als pdf downloaden:

Lotgevallen op eene reize van Madras over Tranquebaar naar het eiland Ceilon, 367 pagina's, 1806

Reize in eenen palanquin, eerste deel, 454 pagina's, 1808

Reize in eenen palanquin, tweede deel, 514 pagina's, 1808

Lotgevallen en vroegere zeereizen van Jacob Haafner, 316 pagina's, 1820

Reize naar Bengalen en terugreize naar Europa, 415 pagina's, 1822

Reize te voet door het eiland Ceilon, 263 pagina's, 1826

¹ Ad van Schaik, *Parels van Sri Lanka en Zuid-India*; dit is een hoofdzakelijk op toeristen gericht boek; het verschijnt voorjaar 2018.

² Zie mijn verslag over de promotie van Rudy Schreijnders in De Vrijdenker 2018-01.

³ Uitgegeven in drie delen: De werken van Jacob Haafner, bezorgd door Moor, J.A. de / P.G.E.I.J. van der Velde, een uitgave van de Linschoten Vereniging, Zutphen, Walburg pers, 1992-1997.

⁴ Jacob Haafner, *Verhandeling over het nut der zendelingen en zendelings-genootschappen*, bezorgd en van een inleiding voorzien door J.A. de Moor en P.G.E.I.J. van der Velde, Hilversum, Verloren 1993. Veel informatie in dit artikel is ontleend aan de inleiding van dit boek.

⁵ Levensbeschrijving in de Franse vertaling van een van zijn reisboeken; gevonden in Google Books.

⁶ Het tegenwoordige Sri Lanka.

⁷ Op 3 april 1992 in de NRC, naar aanleiding van de heruitgave van de reisboeken.

⁸ Op 11 juni 1994 in de NRC.

⁹ Ik kan de Franse versie van deze zin (*Il est difficile de servir un Dieu qu'on ne connaît pas, plus difficile encore d'aimer le Dieu de ses Tyrans*) via Google terugvinden als citaat van Haafner maar niet van Voltaire.

god is mijn vader niet

Anton van Hooff

'Laat je niet door beeldspraak inpakken,' heb ik studenten vaak voorgehouden. Een cultuur die 'bloeit' is geen plant die gedoemd is te verwelken. Het zijn mensen die een cultuur maken of breken. Voorbeelden van wat tegenwoordig 'framen' heet, te over: Nederland, Europa, het westen zou ziek zijn, alsof het een organisme is. Het blanke ras wordt 'homeopathisch' verdund'¹ alsof het een drankje is.

Een amusant geval van een misleidende vergelijking gaf Kees van Dijk, de nieuwe voorzitter van de *Bond tegen het Vloeken*, ten beste. In het AD (en de afgeleide provinciekranen) van 3 februari verklaart deze kruisvaarder zijn drijfveer zo: 'Je moet het zo zien dat God mijn hemelse vader is. Als iemand je vader tot op het bot beledigt, dan voelt dat zeer onaangenaam.' Van Dijk denkt dat hij met de vergelijking van god met een vader begrip wekt voor zijn kruistocht. Maar alleen in zijn christenblik is god als het ware een vader. Het zit trouwens knap ingewikkeld met die christelijke genealogie: als god onze vader is en Jezus zijn zoon, zijn wij dus allemaal broertjes en zusjes van JvN. Pas op als je mijn broer beledigt, hoor!

Een hersenspinsel kan toch niet gekrenkt worden. Hoe moet je je in godsnaam een gegriefde Roodkapje voorstellen? Alleen mensen kunnen worden beledigd. Daarom horen moslims niet tot geitenneukers te worden bestempeld, maar hun religie mag wel worden aangevallen als die van de Saoedische kamelencultuur uit de zevende eeuw. En we mogen best zeggen dat wat Kees van Dijk gelooft, niet meer is dan een sprookje. Als hij daarover beledigd is, bevestigt hij mijn stelling dat de opwinding over blasfemie getuigt van eigen twijfel: als je je god werkelijk als de almachtige beschouwt, vertrouw je erop dat hij zijn belagers wel zal pakken. De directeur van de Bond tegen het Vloeken heeft een betaalde functie. De bond is zo rijk dat hij ook de dure postercampagnes op de station kan betalen. Toen daarop de papegaai verscheen met de kreet 'Vloeken is aangeleerd! Word geen naprater', ontwierp Richard Duijnsteek een affiche met een papegaai die zijn vleugels uitsloeg, met als bijschrift: 'Vloeken maakt vrij.' [zie cover achterzijde] Maar het ontbrak ons aan geld.

¹ Slaat op een uitspraak van Thierry Baudet dat Nederlanders hun "fundamentele gebrek aan zelfvertrouwen" proberen te ontstijgen "door de bevolking homeopathisch te verdunnen met alle volkeren van de wereld."

Anton van Hooff (1943) is klassiek historicus te Nijmegen, redactielid van De Vrijdenker en oud-voorzitter van De Vrije Gedachte.

Verzet tegen theoterrorisme

Floris van den Berg

Boekbespreking van Paul Cliteur & Dirk Verhofstadt, *In naam van God*, Houtekiet, Antwerpen/Amsterdam, 2018, 424 pagina's, met illustraties en index.

'Waar men regeert in naam van God gaat de mens ten onder.' (p. 354)

'Willen we in onze multireligieuze samenleving tot meer harmonie komen dan gebeurt dat het best als iedereen een seculiere staat nastreeft. Een staat waarin geen religieuze maar humane waarden centraal staan, die door iedereen aanvaard en gerespecteerd worden.' (p. 279) Dat is de centrale stelling van *In naam van god* door Paul Cliteur► en Dirk Verhofstadt die schrijven alsof de duivel hen op de hielen zit. Het ene na het andere lijvige boek verschijnt van deze filosofen. Er zit hen inderdaad een duivel op de hielen. 'De opmars van de islamitische terreur vormt de grootste bedreiging voor de liberale democratie en voor de Verlichtingswaarden die we koesteren.' (p. 251) Het is de duivel van het theoterrorisme: het islamitisch geïnspireerde terrorisme dat niet alleen slachtoffers maakt, maar vooral ook angst zaait en een bedreiging vormt voor de open samenleving. 'Wie ontkent dat er geweld gebruikt wordt in naam van God (of van een zogenaamde heilige tekst) is naïef of te kwader trouw.' (p. 59) *In naam van god* is te zien als een aanvulling op Karl Poppers *The Open Society and Its Enemies*: religie in extremistische vorm is een bedreiging voor de open

militante seculiere tegenbeweging die niet plooit voor allerlei eisen van radicale leiders. Dat betekent dat er wereldwijd strijd moet geleverd worden tegen kindermisbruik, kindbruiden, genitale verminkingen, verplichte klederdracht, gedwongen huwelijken, verstotingen, polygamie, verkrachtingen, huiselijk geweld, huwelijkse gevangenschap en ermoorden. Ook op andere vlakken moeten we ons kanten tegen de opmars van religieuze regels zoals het onverdoofd slachten van dieren, het gescheiden zwemmen, de sociale druk om hoofddoeken te dragen, en dergelijke.' (p. 288)

Voor vrijheid van het individu

Dit is het derde boek dat zij samen ondernemen. Eerder werkten zij samen aan *Op zoek naar harmonie* waarin Verhofstadt Cliteur inter-

vieuwt over zijn filosofie, en *Het atheïstisch woordenboek*. Veel van hun werk is uitgegeven bij uitgeverij Houtekiet die een bron is van hedendaagse Verlichting. Verhofstadt (Gent) en Cliteur (Leiden) behoren tot wat ik genoemd heb de Gent-Leidse School, de vaandeldragers van het project van de Verlichting in de Lage Landen, die zich kenmerkt door liberalisme, atheïsme, humanisme, mensenrechten, feminisme en wetenschappelijk naturalisme. Het opkomen voor de vrijheid van het individu is een kenmerk van hun beider denken en doen. Zij zien religie en met name de islam als een bron van geweld en onderdrukking, hoewel zij een onderscheid maken tussen de islam als religie en het islamisme als politiek-religieuze ideologie. Hun kritiek heeft betrekking op het islamisme, hoewel natuurlijk niet te ontkennen valt dat ook jihadisten inspiratie putten uit de islam. In hun boek *In naam van God* beargumenteren zij dat, in tegenstelling tot wat veel mensen denken, religie een bron is van geweld en terrorisme. Islamitisch terrorisme wordt niet veroorzaakt door

Floris van den Berg (Naarden, 1973) is milieufilosof aan de Universiteit Utrecht, lid en voormalig bestuurslid van De Vrije Gedachte, lid van het Humanistisch Verbond en donateur van Skepsis.

sociale uitsluiting of achterstelling, maar heeft wel degelijk een basis in de islam. Het is een buitengewoon hardnekkige opvatting dat de vele terreuraanslagen waarbij daders moslim zijn en waarbij Allah wordt aangeroepen geen directe relatie met islam zouden hebben. In hun boek zoomen beide denkers uit en kijken ze naar rechtvaardigingen voor geweld en onderdrukking in religieuze bronnen, met name van de drie abrahamitische religies. Het blijkt dat in onze tijd het meeste terroristisch en ander geweld komt van de islam. Dat kun je glashard blijven ontkennen omdat je het niet wilt horen, maar dat is dan jouw geloof. En een geloof heeft niets met de werkelijkheid te maken. Dat is nu juist het kenmerk van geloof. 'Religie verbindt de eigen groep, maar splijt de gemeenschap,' schrijven de auteurs. Ze pleiten daarom voor een kosmopolitisch liberalisme waarin mensen vrij zijn om te geloven of niet te geloven.

Moreel atheïsme

De religiekritiek van dit denkduo is een vorm van wat ik noem 'moreel atheïsme'. Er wordt kritiek geleverd op religie vanuit een ethisch perspectief. De vraag naar het bestaan van god komt in het boek niet aan bod. Dat is epistemologisch atheïsme, waar Herman Philipse bijvoorbeeld uitgebreid over schrijft in *God in the Age of Science*. Ze sluiten aan bij *De Rerum Natura* waarin Lucretius schreef: 'We moeten ons bevrijden van de angst voor en het bijgeloof aan de macht van de goden.' (p. 354) 'Godsdienst is geen opium van het volk dat het volk verdooft, zoals Marx beweerde, het is eerder een agressief makende drug die de grendels van het persoonlijk

geweten opzijschuift waardoor mensen tot alles in staat zijn.’ (p. 354)

Abraham is de aartsvader van drie religies. Wie daarover nadenkt zal rillingen op de rug krijgen. Want Abraham is de man van het *Befehl ist Befehl*. Wanneer god hem opdracht geeft zijn zoon Isaac te vermoorden als offer, dan is hij daar zonder tegenspartelen toe bereid. Op het moment dat Abraham zijn zoon wil doden, grijpt god in en zegt dat het een test was. Een blinde gehoorzaamheidstest dus. Abraham zou zo iemand zijn die bij de testen van Millgram op instigatie van de wetenschapper met de witte jas bereid zou zijn om elektrische schokken tot op dodelijk niveau toe te dienen aan wie hij denkt dat de proefpersoon is (maar die in werkelijkheid een acteur is die speelt alsof hij schokken krijgt). Dat het blind en zonder vragen stellen opvolgen van bevelen als een deugd wordt gezien, is ijsingwekkend. Toch is dit wat de essentie is van jodendom, christendom en islam. Gelukkig neemt een meerderheid van de gelovigen het niet zo nauw met die geboden. Een minderheid van de gelovigen, de radicalen, extremisten, fundamentalisten, salafisten of hoe ze ook maar genoemd worden, wel. Zij gaan terug naar de bronnen en dat is levensgevaarlijk. Zij gaan ervan uit dat god de bron is van de moraal. Dit is morele heteronomie, dat wil zeggen dat een ander (in dit geval god) bepaalt wat goed is. Je hebt maar te aanvaarden wat de ander bepaalt dat goed is. Heteronomie staat tegenover morele autonomie waarin je zelfstandig beargumentteert waarom iets goed of slecht is.

Theoterrorisme

De lezer wordt in het wijdlopijge boek op de proef gesteld met een lange rij voorbeelden van religieuze moord- en slachtpartijen waarvan uitgebreid verslag wordt gedaan. Eerst een lang historisch hoofdstuk van de kruistochten tot de moord op de redactie van *Charlie Hebdo*. Maar dat is nog maar het begin. Hoofdstuk 4 heet ‘Dagboek van terreuraanslagen in 2017’. Eigenlijk niet helemaal correct want het gaat

alleen om theoterrorisme, aanslagen in naam van god. Andere vormen van terrorisme, bijvoorbeeld in kwesties rond afscheiding en onafhankelijkheid, zijn niet meegeteld. De lezer krijgt 135 pagina’s ellende van theoterrorisme voorgeschoteld. Wat zou iemand als Karen Armstrong, die van mening is dat terrorisme per definitie niets met religie te maken heeft, vinden van deze opsommingen? Of beweert zij, zoals ik vermoed, dat religie door terroristen gekaapt is? Maar het wordt wel heel moeilijk om te ontkennen dat al deze aanslagen niets met religie, merendeels islam, te maken hebben. ‘De meeste aanslagen die in naam van God plaatsvinden hebben ook te maken met de grote afkeer van de daders voor de liberale democratie, de Verlichtingswaarden en de rechten en vrijheden

van het individu. [...] Kenmerkend voor radicale gelovigen is dat ze geen enkel ander geloof aanvaarden. Hun God heeft immers opgedragen om enkel en alleen de ware God te aanbidden en alle andere religies te verwerpen en zonodig te vernietigen.’ (p. 116) De moordaanslagen van de daders zijn vanuit hun oogpunt heel rationeel en volkomen religieus. [...]

Het ‘dagboek’ toont aan dat religie een prominente rol speelt in het hedendaagse geweld.’ (p. 117) In reflectie op het dagboek schrijven de auteurs: ‘[...] een groot deel van de aanslagen die tegenwoordig plaatsvinden worden gerechtvaardigd “in naam van God”. Het is belangrijk om dit te benadrukken, omdat bijna al onze politici en terrorismeonderzoekers totaal geen oog hebben voor deze religieuze dimensie. Integendeel, vaak wordt ze glashard ontkend.’ (p. 249) Daar maken Cliteur en Verhofstadt zich druk over: ‘Door de manifeste misstanden in naam van religies te minimaliseren of te ontkennen, geeft men als het ware een vrijgeleide aan diegenen die hun achterlijke ideeën over de samenleving en het samenleven, willen doorduwen.’ (p. 251).

Cartoons

Het boek is geïllustreerd met onder andere historische schilderijen met

religieuze scènes zoals de moordpoging van Abraham. Het zijn echter niet zo zeer de schilderijen en illustraties die in het boek zijn opgenomen die van belang zijn, het is cruciaal om te begrijpen dat de afbeeldingen die er *niet* in zitten het probleem zijn. De auteurs pleiten voor de vrijheid van expressie. Zij citeren Stéphane Charbonnier, alias Charb, de cartoonist van het blad *Charlie Hebdo*, die op brute wijze door moslimterroristen werd vermoord: ‘Ik sterf liever rechtop dan dat ik moet leven op mijn knieën.’ Desalniettemin is er geen moslimcartoon opgenomen. Ik zal de laatste zijn om de auteurs en de uitgever van lafheid te betichten. We weten allemaal (behalve de – linkse – naïvelingen) dat het publiceren van dergelijke afbeeldingen, zelfs in een boek dat niet in moskeeën bestudeerd zal worden, gelijk staat met het over jezelf afroepen van jouw doodvonnis. Er is hier sprake van zelfcensuur. Zelfcensuur uit lijfsbehoud. Terecht. Maar dat betekent wel dat er in Nederland en België de facto geen vrijheid van expressie is. De staat kan de veiligheid van mensen die zo’n cartoon maken of publiceren niet garanderen. Zo’n staat is, volgens Cliteur en Verhofstadt, een *failed state*.

Angst

‘Wat ‘vernederend’ is, is dat we onze wereldleiders zien kruipen om de meest gewelddadige krachten in de wereld tevreden te houden. De theoterroristen slagen er niet alleen in wereldleiders te intimideren, maar laten hen zelfs totaal ongeloofwaardige excuses verzinnen voor hun handelen. Onze wereldleiders worden geleid door angst, zo lijkt het, niet door overwegingen van fatsoen, respect en ambitie om de ‘dialogue’ aan te gaan. (p. 260) ‘Hedendaagse politieke leiders lijken burgers in westerse staten telkens hetzelfde advies te geven: daag terroristen niet uit. En door dat te doen laten ze de vrijheid van meningsuiting, godsdienstvrijheid, vrijheid van gedachte, kortom: de vrijheden die deze organisaties zouden moeten beschermen, in de steek.’ (p. 258) ‘De overheid schaart zich niet consequent achter diegenen die de vrijheid van meningsuiting gebruiken om vaak juiste kritiek te ventileren, maar spoort schrijvers en

cartoonisten aan om zich in te houden, niet op zoek te gaan naar de confrontatie en al zeker niet om te beledigen, wat dat woord dan ook moge betekenen.’ (p. 277) ‘Veel mensen houden er tegenwoordig een uiterst beperkte opvatting van vrijheid van meningsuiting op na wanneer deze betrekking heeft op religieuze doctrines en religieuze iconen.’ (p. 263) Cliteur en Verhofstadt staan pal voor de vrijheid van expressie, zonder gemaar. Zij betogen dat door de overheid alle mensen die bedreigd worden vanwege hun meningsuitingen effectief beschermd moeten worden. ‘Tegelijk moet de overheid meer investeren om de bedreigers op te sporen, op te pakken en zwaar te bestraffen.’ (p. 263) Want vrijheid van meningsuiting geldt niet als er wordt bedreigd met of opgeroepen wordt tot geweld.

Niet wijken voor druk

‘[...] met de herleving van het islam-fundamentalisme aan het einde van het vorige en het begin van het nieuwe millennium, plaatst het de wereld opnieuw voor problemen, problemen die door onze politieke leiders worden miskend omdat men daarvoor geen oplossingen heeft.’ (p. 26) *In naam van god* biedt weliswaar een glasheldere analyse van het probleem, maar weinig oplossingen. Wat zouden de politieke leiders moeten doen om dit probleem op te lossen? In ieder geval is duidelijk dat Cliteur en Verhofstadt van mening zijn dat er niet gemarchandeerd moet worden met de basisprincipes van de Verlichting zoals een scherpe scheiding tussen religie en staat en een niet wijken voor druk op de vrijheid van expressie. De vrijheid moet desnoods met macht en geweld verdedigd worden. Of zij ook pleiten voor afschaffing van religieus onderwijs en jongensbesnijdenis blijft in het ongewisse. (Er staat: ‘Wie een baby besnijdt in naam van God gaat in tegen het recht op zelfbeschikking van elk individu.’ (p. 284)). Het is een lijvig boek, wat het politiek ontoegankelijk maakt. Een lijstje concrete plannen (stappenplan tegen theoterrorisme) ware behulpzaam geweest, op p. 250 staan bijvoorbeeld twee heldere aanbevelingen (waarvan we weten dat ze niet zullen worden opgevolgd). In de landen met het meeste geweld zijn

veel wapens voor handen en deze wapens worden geleverd door landen zoals Nederland en België! ‘Vanuit ethisch standpunt is dit [internationale wapenhandel] verwerpelijk, net zoals het verwerpelijk is om diplomatieke en handelsrelaties te onderhouden met diegenen die de terreurorganisaties financieren – zoals Saoedi-Arabië en Iran.’

Er is ook een, wat ik noem, christani-ban die in de VS aan invloed wint. Het gaat om christenen die zich verzetten tegen het onderwijzen van de evolutietheorie, voor wapenbezit, tegen abortus en euthanasie, tegen het homohuwelijk, en voor een grote invloed van christendom op de samenleving. En hoewel Trump zelf misschien niet zo uitgesproken devoot is, bestaat een groot deel van zijn aanhang wel uit de christani-ban. De open samenleving loopt in de Verenigde Staten misschien meer gevaar dan in Europa – hoewel Polen ook zucht onder het juk van de het katholicisme.

Lichtpunten

Er zijn lichtpunten in de duisternis, menen de auteurs. Zij behandelen voorbeelden van verschillende soorten hervormers binnen de islam. Het betreft hier voornamelijk mensen met een moslimachtergrond die in het vrije westen kritisch kijken naar de islam. Er wordt geknutseld met de islamitische traditie. Sommigen gooien meer, anderen gooien minder overboord. De hele exercitie doet denken aan Thomas Jefferson die de bijbel herlas vanuit zijn morele standpunt en eruit knipte wat hem niet beviel, Cliteur en Verhofstadt spreken van hedonistische theologie (p. 338). De zogenaamde Jefferson-bijbel is dan ook verrassend dun. Het is wachten op een dergelijk project van de Koran, al kun je je afvragen of er nog veel van overblijft. Een lange lijst van namen passeert de revue. Verhofstadt en Cliteur beschikken over haast bovennatuurlijke gaven om onnoemelijke hoeveelheden literatuur door te lezen. Het is duizelingwekkend hoeveel literatuur er in dit boek verwerkt is. Een probleem met al deze liberale islamhervormers is dat ze geen grote aanhang verwerven en dat de oppositie tegen hen fel is. Sommigen lopen ook gevaar voor hun leven. Als atheïst lees ik het schouderophalend.

Er is geen god. Waarom zou je zo moeilijk doen om liberale waarden en wetenschap proberen samen te brengen met islam? Het hele idee heeft een sadomasochistische trek. Volgens mij is het een doodlopende weg. Intellectueel in ieder geval wel. Ik sprak een keer met alevieten. Dat zijn zogenaamde liberale moslims, die in Nederland als verenging zijn aangesloten bij de Humanistische Alliantie. Ik vroeg hun of zij deden aan jongensbesnijdenis. Het antwoord was ja. Dat wil zeggen dat zelfs de meest liberale moslims in Nederland zich niet houden aan het respect voor de vrijheid van het individu. Lichamelijke integriteit en autonomie zijn kernwaarden van het liberalisme en humanisme. Het is dan ook een gotspe dat de alevieten deel uitmaken van de humanistische alliantie. De atheïstische humanistische vrijdenkersvereniging De Vrije Gedachte maakte op grond van de jongensbesnijdenis bij de alevieten bezwaar bij de Humanistische Alliantie, maar kreeg nul op het rekest. Daarop stapte De Vrije Gedachte uit de Humanistische Alliantie en zodoende is er een humanistische alliantie in Nederland waarvan een islamitische vereniging die jongens mutileert lid is en de atheïstische humanistische vrijdenkers niet. Als dat niet krom is, dan zijn bananen recht.

Dit boek is denkcorvee dat Cliteur en Verhofstadt verricht hebben voor al die politici, experts en opiniemakers die zich hierover uitlaten. Zij hoeven nu alleen de samenvatting en analyse die het boek is maar te lezen. Maar ja, ook die samenvatting is 424 pagina's. Cliteur en Verhofstadt vormen een falanx waarin zij met open vizier ten strijde trekken voor de vrijheid van het individu. Laten we hopen dat het boek politieke en maatschappelijke invloed heeft. De auteurs weerleggen in ieder geval overtuigend de platitudes over religie en geweld die in het maatschappelijk debat de ronde doen.

Broederschap

In de epiloog nodigen de auteurs lezers uit om hun commentaar via email op te sturen en ze beloven plechtig erop te zullen antwoorden. In een volgende uitgave willen ze e.e.a. opnemen, wellicht dan ook met een stappenplan. Zij pleiten voor universele broederschap

en empathie. Als voorbeeld wordt Henri Dunant genoemd die het Rode Kruis oprichtte om militaire slachtoffers om het even van welke partij te helpen. 'De basisprincipes van het Rode Kruis zijn doordrongen van het streven naar universele broederschap

en staan in schril contrast met de particularistische trekjes van de diverse godsdiensten.' (p. 354) Tot mijn verrassing blijkt de laatste zin van het boek een citaat uit mijn boek *Hoe komen we van religie af* te zijn:

Wie religie omarmt als een middel tot emancipatie moet beseffen dat dit als een paard van Troje ook alle negatieve aspecten ervan mee binnenbrengt. Flirten met religie is een *danse macabre*.

Zelf en wereld volgens Montaigne (7)

Vrije wil en angst

Sicco Polders

Opstanding, de laatste roman die Tolstoj schreef, is als een verhaal uit de 'Bouquetreeks'. Een prins verliest zijn hart aan een arm meisje dat toch voor een ander kiest. Naast een plat verhaal blinken ook de karakters niet uit in diepgang. Eén daarvan is hoofdpersoon Nechljoedow, die gelooft dat een misdadiger eerder slachtoffer is van de omstandigheden dan dat hij of zij uit vrije wil zijn misdaad heeft gepleegd. Verander de economische omstandigheden, ontwikkel het volk en de misdaad zal zienderogen afnemen. Het is ook nu nog een verleidelijke zienswijze: betere economische perspectieven leiden tot een verminderde kans op crimineel gedrag en diegenen die toch ontsporen, moeten vooral resocialiseren. Grosso modo een beschaafde houding ten opzichte van mensen die de fout in gaan, al komt vergelding als belangrijke reden om iemand te straffen er dan soms wel bekaaid vanaf. Maar als we net als Nechljoedow geloven dat de dader vooral slachtoffer is – van zijn eigen constitutie of van de omstandigheden – hoe minder rechtvaardig het lijkt de dader te straffen.

Sicco Polders (1966) is filosoof. Hij geeft colleges, onder meer voor de Universiteit van Amsterdam, op het gebied van ethiek en wetenschapsfilosofie. Hij is een bewonderaar van Montaigne, Kant, Schopenhauer en Nietzsche. De tekst maakt onderdeel uit van de te verschijnen bundel 'Met Montaigne in het achterhoofd'.

ons gedrag weg. In een dergelijke deterministische wereld ligt alles vast en wordt ons gedrag gestuurd door de natuurwetten van oorzaak en gevolg. Elke gebeurtenis, elke handeling is het noodzakelijke gevolg van een oorzaak die het gevolg was van een eerdere noodzakelijke oorzaak, enzovoort. In een wereld zonder vrije wil, is het lastig pedoseksuelen als Robert M. of seriemoordenaars als Jeffrey Dahmer

moreel verantwoordelijk te houden voor hun perverse daden. Een determinist gelooft in goed en kwaad, maar niet in een vrije wil. Hij kan niemand ter verantwoording roepen. Een determinist die je prijst om je goede daden, is als iemand die voor je klappt vanwege je lengte.

Er zijn ook indeterministen. Zij geloven in een vrije wil en hebben geen probleem met het moreel verantwoordelijk houden van iemand voor zijn daden, maar moeten dan wel uitleggen hoe er zaken kunnen bestaan los van oorzaken. Zij veronderstellen veelal een onveroorzaakte eerste oorzaak, zoals God.¹ Dat is een uitgangspositie waarmee ik weinig kan en het lijkt me interessanter om te kijken hoe filosofen het determinisme en de vrije wil proberen te verenigen.

Vrije wil?

Montaigne schreef veel over het beheersen van de wil en het matigen van het verlangen. Hij is een pleitbezorger van de door de stoïcijnen geprezen onverstoortbaarheid en heeft weinig begrip voor misdadigers op zoek naar materieel gewin of voor hen die uit hartstochtelijke passie moorden. Maar nergens vraagt hij zich af, of de mens wel wilsvrijheid heeft. De vraag van de wilsvrijheid is een belangrijk filosofisch vraagstuk en er is nog weinig zicht op een eenduidig antwoord. Maar misschien kunnen we tevreden zijn met de erkenning van het belang om te geloven in een vrije wil. Het is een geruststelling te denken dat we handelen als autonome wezens.

Maar wat als blijkt dat onze wil niet vrij is? Dan valt de morele verantwoordelijkheid voor

Morele verantwoordelijkheid

Grofweg gezegd zijn er twee posities: het incompatibilisme en het compatibilisme. De incompatibilist stelt dat het determinisme en de vrije wil onverenigbaar zijn. Iemand beschikt

over vrije wil als hij anders had kunnen handelen. Maar aangezien het determinisme stelt dat elke gebeurtenis bepaald wordt door een voorafgaande gebeurtenis, ligt de handeling al vast. De compatibilist daarentegen denkt dat vrije wil en determinisme wel verenigbaar zijn. Bijvoorbeeld, de Amerikaanse filosoof Harry Frankfurt (1929) die stelt dat personen een hiërarchische wilsstructuur

¹ Ik laat de quantummechanica, die een indeterministische visie lijkt te ondersteunen, buiten beschouwing.

hebben. Een persoon heeft verlangens van de eerste orde en van de tweede orde. Ik heb het verlangen een glas bier te drinken, een verlangen van de eerste orde. Tegelijkertijd kan ik een verlangen hebben over dit verlangen, een verlangen van de tweede orde, namelijk niet willen dat glas bier te verlangen omdat ik wil afvallen. De verlangens van de eerste orde doen ons daadwerkelijk handelen. En wanneer deze effectieve verlangens overeenkomen met wat wij echt willen, de verlangens van de tweede orde, is er sprake van 'second-order volitions'. Deze wilsbesluiten van de tweede orde zijn essentieel voor een persoon.¹ Volgens Frankfurt is het hebben van een vrije wil niet gelijk aan kunnen doen wat je wilt doen. Het gaat bij hem om het willen van de verlangens, om over de wilsvrijheid te beschikken de wil te hebben die iemand daadwerkelijk wil hebben.

In de regel wordt morele verantwoordelijkheid alleen toegekend aan iemand die de mogelijkheid had anders te handelen. Rechters straffen daadwerkelijk milder in het geval van dwang of ontoerekeningsvatbaarheid. Maar de compatibilist Frankfurt beweert, dat een persoon met beperkte keuzevrijheid², nog steeds uit vrije wil kan handelen. Vrije wil zit namelijk niet in het aantal keuzemogelijkheden, maar in het verband tussen dat wat iemand doet en dat wat iemand daadwerkelijk wilde doen. Frankfurt zegt dat iemand niet moreel verantwoordelijk is voor wat hij heeft gedaan, als hij het deed *alleen* omdat hij niet anders kon. Het blijft zodoende mogelijk moreel verantwoordelijk te zijn voor een handeling, zelfs wanneer de omstandigheden causaal bepaald waren. Het determinisme wordt door Frankfurt verenigd met de idee van vrije wil - vrij vanwege het oorspronkelijke wilsbesluit van de tweede orde.

Intenties

Toch wringt er iets. Frankfurt verlegt het probleem, want hoe kunnen we weten of ook niet de verlangens van de tweede orde causaal zijn bepaald? Mijn reflectie op mijn eerste orde verlangen een glas bier te willen drinken, leidt tot de gedachte dat ik eigenlijk wil afvallen. Maar is dit verlangen van de tweede orde per se een vrij wilsbesluit? Misschien is mijn wil om af te vallen, gedetermineerd door bijvoorbeeld genetische aanleg of manipulatieve omstandigheden, zoals reclame? Om dan nog van vrije wil te kunnen spreken, vraagt dat om een verlangen van de derde orde overeenkomend met een verlangen van de tweede orde. Een oneindige reeks dreigt. Trouwens, hoe weten we wat iemands werkelijke intentie was? Hoe komen we er ooit achter of iemand wil wat hij wil? In *Over het bestraffen van lafheid* schrijft Montaigne: "Inderdaad is het juist belangrijk een onderscheid te maken tussen fouten die voortkomen uit onze zwakheid en fouten die voortkomen uit onze slechtheid."³ Maar zullen we dit onderscheid ooit goed kunnen bepalen?

¹ Frankfurt noemt mensen zonder verlangens van de tweede orde, mensen die dus handelen zonder dat te beredeneren, 'wantons'. Frankfurt, H., *Freedom of the Will and the Concept of a Person*, The Journal of Philosophy, Vol. 68, No. 1 (Jan. 14, 1971), p. 5-20.

² Er is eigenlijk altijd een keuze, iets namelijk niet doen. Zelfs tot de uiterste consequentie, zoals Jean- Paul Sartre zou zeggen, de eigen dood. Als het hebben van alternatieve mogelijkheden de essentie van vrije wil is, beschikken we allemaal over een vrije wil: we kunnen er immers een einde aan maken.

³ Montaigne, *Essays*, vert. Frank de Graaff, Uitg. Boom: Amsterdam, 2001, p.92.

Goden zonder moraal

Anton van Hooff

(mini-c.v. op pag. 13)

Alles wat bij mensen kwalijk en afkeurenswaardig is hebben Homeros en Hesiodos aan de goden toegeschreven: stelen, echtbreuk en elkaar bedriegen.

Aldus klaagde de filosoof Xenophanes (ca. 570- ca. 475) drie eeuwen nadat Homeros' *Ilias* en *Odyssee* en Hesiodos' *Godenwording* (*Theogonia*) waren ontstaan. Hij protesteerde tegen de traditionele voorstelling van de aloude goden. Hij deed dat niet als atheïst, maar juist als theïst. Zin kritiek was de opstap naar zijn opvatting van de volmaakte ene godheid. Hij was dus een voorloper van het monotheïsme, dat volgens zijn aanhangers de gelovigen tot betere mensen maakt.¹

Xenophanes dacht ongetwijfeld aan het schandaal op de Olympos, dat als verhaal binnen het verhaal van de Odyssee wordt verteld. Na een schipbreuk heeft Odysseus een gul onthaal gevonden aan het hof van een koning. Bij een gezellig samenzijn gaat de hofbard bij de lier zingen 'over de liefde van Ares en de wel-bekranste Aphrodite, hoe ze zich voor het eerst verenigden in het huis van Hephaistos, heimelijk!' De goddelijke echtbreker palmde Aphrodite in met veel cadeaus om het bed van Hephaistos te schenden. 'Aldra kwam de Zonnegod, die had gezien dat ze zich in liefde verenigden, het aan haar man, de kreupele ambachtsgod Hephaistos, melden.' Daarop begaf deze zich naar zijn werkplaats en smeedde daar een onverbreekelijk net. Dit, fijn als spinrag, spande hij over het echtelijke bed, en deed vervolgens net alsof hij wegging.

Niet voor niets stond de goudgeteugelde Ares op de uitkijk. Toen hij de ambachtsvermaarde Hephaistos zich zag verwijderen, ging hij meteen naar het huis van de wijdvermaarde Hephaistos, snakkend naar liefde met de welbekranste Liefdesgodin.

Zij was maar net gaan zitten, terugkomend van haar vader Zeus, toen hij binnenkwam, haar bij de hand nam en zei: 'Hierheen, liefste, het bed in, laten we ons gaan nestelen.' Hephaistos was toch weg... 'Zij had er wel zin in om samen te slapen. Ze doken samen het ledikant in en vielen in slaap.' Toen kwam Hephaistos terug en liet het vangnet vallen. Ze

Dit stuk is een drastische bewerking van hoofdstuk 1 van het boek over antieke erotiek waaraan Anton van Hooff momenteel werkt.

¹ Redactiegenoot Maarten Gorter schreef me dat de schietpartijen in de Verenigde Staten door evangelicals worden toegeschreven aan het rechterlijke bevel dat de tien geboden moesten worden weggehaald uit openbare scholen. Daardoor zouden de scholieren niet meer weten van 'Thou shalt not kill.'

Apollo en Daphne
(beeld van Bernini)

konden geen vin meer veroeren. Vervolgens riep Hephaistos de andere goden erbij:

Vader Zeus en de andere gelukzalige, eeuwige goden, hierheen om even lachwekkende als onbehoorlijke praktijken te zien, hoe Zeus' dochter Aphrodite mij, die nu eenmaal mank ben, steeds te schande maakt en de liefde bedrijft met die verdelger Ares.

Hij kon er toch ook niets aan doen dat hij zo'n misbaksel was, vergeleken met de knappe, stevig gebouwde Ares. Hadden zijn ouders – dat waren Zeus en Hera –

hem toch maar nooit geboren laten worden. 'Maar kom eens kijken hoe dit twee in liefde slapen na nota bene mijn ledikant in gegaan te zijn.' De bedrogen echtgenoot wilde het paar alleen loslaten als haar (en zijn) vader Zeus hem de volledige bruidsschat teruggaf die hij voor dit hondsvot van een meisje betaald had.

Onder de toekijkende mannelijke goden barstte een onbearlijk gelach los. Ze zeiden hardop tegen elkaar: 'Misdad loont niet; de trage haalt de snelle in.' Hephaistos had met zijn vindingrijkheid laten zien hoe een koe een haas vangt. De echtbreker moest maar flink boeten. Maar onderling spraken Apollo en Hermes een andere taal. Zou Hermes niet zelfs met steviger boeien in bed willen liggen met Aphrodite? 'Nou en of,' antwoordde Hermes, 'het mochten wel drie keer zo sterke ketenen zijn en alle goden en godinnen mochten komen kijken' (*Odyssee* 8, 266-366).

Later ging zijn hartenwens in vervulling: uit de vereniging van Hermes en Aphrodite ontsproot Hermaphroditos, een wezen met een vrouwenlichaam, maar wel voorzien van een mannelijk orgaan, de eerste hermafrodit dus.

Het op 'heterdaad' betrappen van Aphrodite / Venus en Ares / Mars is een populair thema in de beeldende kunst geworden. Maar ook de vereniging van Oorlog en Liefde is vaak uitgebeeld. Zat in hun relatie niet de boodschap 'Make love not war'? Dat is de teneur van enkele fresco's uit Pompeii waarop Mars Venus liefkoost terwijl hij zijn wapens heeft afgelegd. Onafhankelijk van deze antieke afbeeldingen – Pompeii werd immers pas sinds de achttiende eeuw blootgelegd – heeft de Europese kunst hetzelfde thema tot onderwerp van menig schilderij gemaakt. Nog de Amerikaanse minister van defensie Ronald Rumsfeld verwees naar dit thema toen hij in verband met de komende oorlog tegen Irak verklaarde dat Europa van Venus en Amerika van Mars was.

Wat Jupiter vrijstaat...

Quod licet Iovi, non licet bovi, wat Jupiter mag, mag het rund niet, zegt een Latijnse spreuk.¹ In 'Joviale' losbandigheid liet de oppergod, de Griekse Zeus, het vrouwengeslacht niet met

rust of het nu ging om godinnen, nimfen of sterflijke vrouwen. Vaak vermomde hij zich bedrieglijk.

Bij Leda was Zeus een zwaan. Geen wonder dat dochter Helena, die uit deze scharrel werd geboren, niet kuis kon zijn. Zij verliet immers haar man Menelaos en hun dochtertje en ging met Paris mee naar Troje. Zo werd zij de aanstichtster van de Trojaanse oorlog.

Als stier ontvoerde Zeus het prinsesje Europa van Phoenicië naar Kreta. De Romeinse dichter Ovidius (43 vC – 17 nC) heeft in zijn grote mythische epos *Metamorphosen* allerlei transformaties verwerkt, ook die van Zeus, de Romeinse Jupiter. Als stier deed de oppergod zich zo vreedzaam voor dat het prinsesje hem bloemenkransen omhing

en dan, niet wetende wie hij is,
durft de prinses zelfs op zijn stierenrug te klimmen!
En als de god dan langzaam, weg van 't land
en droge zand
het valse voetspoor van zijn hoeven voortzet
in de branding,
loopt hij steeds verder door en draagt zijn buit
over een pad
dat dwars de zee doorklieft. Vol angst ziet het
ontvoerde meisje
haar land verdwijnen, achter zich; één hand omklemt
zijn hoorn,
één drukt zich op zijn rug. De wind speelt met haar
losse kleren.
Ovidius *Metamorphosen* 2,
868-875

De scène in de laatste regels is zo schilderachtig dat zij vaak is uitgebeeld. ▼

De twee mythische voorbeelden van Europa en Leda haalde Gerard Reve aan toen hij voor smadelijke godslastering werd aangeklaagd omdat hij had beschreven hoe hij omgang had met God die als ezeltje bij hem kwam. In zijn briljante pleidooi verklaarde hij: 'Maar zelfs seksuele toenadering van een als Dier geïncarneerde Godheid is niets nieuws. Ik wil slechts wijzen op Zeus, die als zwaan Leda overweldigt, die als stier Europa schaakt, en die, als arend, de beeldschone jongeling Ganymedes roof, die hem, behalve voor het bijschenken van zijn drinkbeker, ook nog voor heel ander divertissement dienstbaar moet zijn: de Godheid, Edelgrootachtbaar College, is van oudsher niet kieskeurig, "maar lust van het hele varken".'

Ares en Aphrodite

Niets stond de 'vader van mensen en goden' in de weg als hij zijn lusten wilde bevredigen. De opgesloten Danaë werd door Zeus bezwan-
gerd via een gouden regen, wat door christelijke apologeten uit de tweede eeuw opmerkelijk genoeg werd gezien als een voorafbeelding van Maria's impregnatie door de Heilige Geest.

Andere metamorfoses van Zeus waren de mier (bij Eurymedousa), de duif (Phthia) en de slang in het geval van Olympias, moeder van Alexander de Grote. Zij is het enige histo-

rische vrouwspersoon aan wie gemeenschap met de oppergod werd toegeschreven.

Demeter, de Romeinse Ceres, werd door de oppergod benaderd als twee in elkaar gedraaide slangen. De vrucht was Persephone (Proserpina). Op haar beurt had Demeter net als andere godinnen omgang met sterflijke mannen, die de vader werden van de helden die zich bij Homeros beroemen op hun goddelijke afstamming. Eenkenig waren mannelijke en vrouwelijke goden allerminst, maar Zeus spande de kroon.

Met Hera (Juno), die uiteindelijk zijn gade werd, had Zeus voorechtelijk verkeer. Hij verwijst ernaar als hoogtepunt van de liefdeslust die hij tot dan toe bij zijn veroveringen had ervaren. In de desbetreffende episode uit de *Ilias* doet Hera net alsof ze nu geen tijd voor hem heeft en zich alleen maar even komt afmelden voor ze vertrekt. In werkelijkheid heeft ze zich opgedoofd om Zeus te verlokken en hem zo af te leiden van het slagveld bij Troje, dat hij vanaf een berg in de gaten houdt. Zo konden haar gunstelingen de Trojanen optimaal profiteren van Achilles' staking.

Tot haar sprak de wolkenverzamelaar Zeus:
'Hera, ook later is het nog mogelijk te vertrekken,
maar laten wij nu samen ons in liefde neervlijen.
want nog nooit heeft zozeer het verlangen naar een godin
of een vrouw het hart in mijn borst zo overweldigd.

Vervolgens verklaart Zeus dat Dia, Danaë, Europa, Semele (de moeder van Dionysos) en Alkmene (moeder van Herakles), Demeter en Leto en zelfs indertijd Hera zelf hem niet zo hadden beroerd

zoals ik nu naar jou hunker en een zoete begeerte mij aangrijpt.'

Ilias 14,312-328

Hera wendt schaamte voort: ze konden toch niet zo maar open en bloot op de berg de liefde bedrijven? Zouden ze zich niet terugtrekken in hun echtelijke slaapkamer op de Olympos? Maar Zeus wil van geen uitstel weten en laat een dichte nevel neerdalen, waarmee hij zich het zicht op het slagveld helemaal ontnemt.

Onder de zeker negentien nimfen die in Zeus' grijpgrage handen vielen, springt Maia eruit als de moeder van de god Hermes (Mercurius). Bijzonder arglistig was de manier waarop Zeus-Jupiter de nimf Kallisto verleidde. Zij behoorde tot de maagdelijke jageressen rond Artemis (Diana) en vermoedde dus niets kwaads toen de jachtgodin, in wier gedaante de oppergod zich had veranderd, haar bij Ovidius zo aansprak:

'Jij, lieve maagd uit mijn vriendinnenschaar,
langs welke toppen ging jij op jacht?'
Het meisje richt zich op uit het gras.
'Diana, welkom hier,' zo zegt zij, 'ik vereer
u meer ... hij mag het niet horen ... meer dan Jupiter!'
Hij schatert bij deze woorden,
vindt het leuk meer dan zichzelf te zijn
en kust haar, onbeheerst,
zoals een meisje nooit zou kussen...

Ovidius, *Metamorphosen* 2,426-431

De androgyne Jupiter met de niets vermoedende Kallisto in zijn armen werd heel populair in de kunst van barok en rococo.

Soms vingen goden bot als het vrouwspersoon die ze achterna zaten bijtijds een metamorfose onderging. Zo ontkwam Daphne aan Apollo. Deze jachtgod had Cupido bespot met zijn boogje voor liefdespijlen. Uit wraak pakte het liefdesgodje twee pijlen uit zijn koker. Die met een stompe loden punt, die liefde dooft, trof Daphne, de liefde opwekkende gouden spits kwam in Apollo's hart. Alle aanzoeken wees Daphne af. Dan verschijnt Apollo. Ovidius toont zijn emotie door zich rechtstreeks tot Daphne te richten²

En hij stemt toe, dat wel, maar jou verbiedt die gratie
te zijn wat je verlangt, jouw schoonheid staat je wens
in de weg.

Zodra hij ziet, begeert Apollo haar, droomt hij van Daphne,
jaagt die begeerte ook na en faalt in eigen ziensgaven...

Een typisch Ovidiaanse knipoog naar de lezer: Apollo zou als god van het orakel van Delphi toch moeten weten hoe de afloop zou zijn. Apollo laat zijn gulzige blikken glijden langs haar losse lokken, fonkelende ogen, veelbelovende lippen, handen, en vrijwel onbedekte armen en

Wat wel bedekt is, droomt hij zich nog mooier

Hij rent achter haar aan en roept haar toe dat hij echt geen onbehouden herder is, maar een machtige god. De eigenlof heeft echter geen vat op haar. Steeds sneller rennen ze tot zij zich aan het eind van haar krachten tot haar vader, een stroomgod richt:

Bevrijd me van dit lichaam dat me veel te mooi deed zijn!

Daarop ondergaat ze de metamorfose tot laurier, *daphnè* in het Grieks. De overgang van meisje tot boom was weer een dankbaar thema voor de Europese kunst.

De mythe ontmaskerd

Voor de speelse Ovidius waren de mythen niet meer dan een onuitputtelijke *pool* van verhalen en een alibi voor zijn eigen losse moraal. Ook in veel vroegere tijden is echter al skepsis aan te wijzen. Reeds de geschiedschrijver Herodotos (ca. 485 – ca. 425 vC) rationaliseert de oude verhalen in zijn *Historiai* als hij in de inleiding uitlegt hoe een keten van gebeurtenissen had geleid tot de botsing van Asia en Europa, die uitliep op de Perzische Oorlog(en) tussen 499 en 449 met als bekendste krijgsgebeurtenis de slag bij Marathon (490). Al in mythische tijden hadden volgens Herodotos oost en west over en weer met elkaar overhoop gelegen. Het Phoenicische prinsesje Europa was gewoon door westelijke Kretenzers ontvoerd. En toen werd Helena op haar beurt door de oosterse prins Paris meegenomen.

Een eeuw na Herodotos ontmythologiseerde een zekere Palaiphatos onder andere het verhaal van Europa's kidnapping door Zeus volledig:

Men zegt dat Europa dochter van Phoinix op een stier werd vervoerd over de zee en zo uit Tyros op Kreta kwam. Mij dunkt dat geen stier of paard zo'n grote zee kan overzwemmen en dat ook niet een meisje op een wilde stier zou klimmen. Als Zeus wilde dat Europa naar Kreta kwam had hij wel een andere, betere reismogelijkheid gevonden.

In werkelijkheid zit het zo: een Knossiër, een man Stier genaamd, voerde oorlog tegen het Tyrische land. Ten slotte nu kaapte hij uit Tyros veel meisjes onder wie dan ook de koningsdochter Europa. Daarom zeiden de mensen: 'Stier is met koningsdochter Europa ervandoor gegaan.'

Op grond van dit voorval werd de mythe gevormd.³

Palaiphatos maakt duidelijk dat de verhalen over de goden niet voor zoete koek werden geslikt; er waren geen heilige huisjes in de antieke wereld.

Goddelijke helden

In *Ilias* en *Odyssee* worden goddelijke verwekkingen terloops en vrij laconiek en verteld. Zij dienen er doorgaans voor om de genealogie van de optredende helden terug te voeren op de goden. De tijd waarin de Homerische epen spelen, wordt immers als jonger voorgesteld dan de era van de mythen. Binnen het mythische tijdvak zijn dan nog twee 'chronologische' lagen te onderscheiden. Eerst kwam de tijd van de goden, hun schepping uit de chaos, hun strijd om de heerschappij en de uitein-

delijke vestiging van Zeus' macht. De periode daarna is die van vrij verkeer tussen mensen en goden, zodat de Trojaanse helden konden bogen op goddelijke afstamming.

In die periode verwekte zeegod Poseidon de vader van de koning die Odysseus onthaalde en ook de vader van Nestor, die als het model van een wijze

bejaarde voorleeft in ons begrip 'een nestor'. Zijn moeder was verliefd op een stroomgod, van wie ze het water vaak opzocht.

Toen nam de Aardschudder, Poseidon, diens uiterlijk aan en legde zich bij de monding der kolkrijke rivier aan haar zijde.

En om hen heen kwam, hoog als een berg een paarsblauwe

golf staan,

die in zijn welving de god en de sterfelijke vrouw uit het zicht hield.

Hij ontbond haar maagdelijke gordel en over haar ogen

stortte hij slaap uit. En toen hij het werk van de liefde gedaan had,

nam hij haar hand en sprak tot haar met evenveel woorden:

'Vrouw, gedij in liefde. U zult, als de tijd daarvoor rijp is, mooie kinderen baren, daar immers de bijslaap door goden nooit onvruchtbaar zal zijn.'

(*Odyssee* 11, 235 - 250)

Hier pleegt een god dus het soort bedrog dat door Xenophanes wordt gelaakt. De uitdrukking 'hij ontbond haar maagdelijke gordel' werd later verstaan als aanduiding van de seksuele daad, maar hier duidt zij

eerder aan dat de god de belemmering voor 'het werk van de liefde' wegnam door de band die Griekse vrouwen boven hun heupen droegen, los te maken. Ze trokken hun chiton eroverheen om die te laten overbloezen en gaven zo hun eigen snit aan hun kleding. Ook de vrouw zelf kon de gordel losmaken, zoals de trouwe echtgenote die volgens een gedicht over huwelijkstrouw dat voor maar één man deed, of de kraamvrouw voor de bevaling.

Het verhaal van Poseidon die zich aan een vrouw vergreep is de meest expliciete beschrijving van de geslachtsdaad bij Homeros. Verder blijft het bij 'zich

Slapende hermafrodiët (Palazzo Massimo, Rome)

Muurschildering van Priapus in het Huis van de Vettii in Pompeii

mengen in liefde' en dergelijke discrete aanduidingen.

Bedrogen en overweldigd hadden vrouwen dus verkeer met mannelijke goden. De omhelzing was nooit 'vergeefs'. Een schier eindeloze reeks kinderen werd aan Apollo, Ares, Poseidon en Zeus en zijn goddelijke seksegenoten toegeschreven.

Godinnen met mannen

Ook godinnen lieten zich niet onbetuigd. Aphrodite (Venus), zelf dochter van Zeus, kreeg van haar vader twee kinderen. Zelfs incest was in de mythe dus geen taboe.

Priapus was de vrucht van Aphrodites omgang met de onstuimige wijngod Dionysos (Bacchus). Hij werd steeds afgebeeld met gezwollen lid en gaf daarom zijn naam aan het euvel van het priapisme.

Zijn goddelijke ouders riepen ook in het eeuwige leven Hymen(aios), god van de huwelijksvoltrekking. De fysieke betekenis van 'hymen' is niet antiek; Grieken en Romeinen zagen het maagdevlies letterlijk 'niet zitten'.

Ook Adonis is een begrip en thema in de kunst geworden. Aphrodite was hartstochtelijk verliefd op die hartstochtelijke jager. Vergeefs probeerde ze hem van het gevaarlijke weidmanbedrijf af te houden. Toen hij op een kwade dag door een wild zwijn werd gedood en naar de onderwereld was afgedaald, was de godin ontroostbaar. Uiteindelijk zorgde Zeus voor een compromis, waarbij Adonis de helft van het jaar op aarde terugkeerde. Net als de jaarlijkse wederkomst van Persephone uit de onderwereld verklaarde deze opstanding de wisseling van de seizoenen.

Aphrodite (Venus) had nog een menselijke minnaar, de Trojaan Anchises. Door toedoen van hem – het Grieks zegt 'onder' (*hypo*) baarde ze Aeneas – 'nadat de godin in de plooiën van de berg met een sterveling had genesteld' (*Ilias* 2,819-821). Aeneas zou aan de ondergang van Troje ontsnappen en werd volgens de mythologie van de Romeinen hun stamvader, het thema van Vergilius' *Aeneis*.

Tragisch was de relatie van de godin Dageraad, Eos (Aurora) met de man Tithonos. Van Zeus kreeg ze gedaan dat hij onsterfelijk werd, maar ze had verzuimd ook om eeuwige jeugd te vragen. Eerst verzorgde ze hem in zijn ouderdom, maar naarmate hij aftakelde en zijn stem schel werd, nam haar weerzin toe en sloot ze hem in de slaapkamer op. Ten slotte werd hij in een krekkel veranderd. Ovidius begreep wel dat zij zo vroeg mogelijk het bed van haar afgetakelde man wilde verlaten, maar smeekte in een van zijn liefdesgedichten zijn liefdesnacht toch te verlengen.

Aphrodite (Venus) ontspruit uit het schuim
(schilderij van Botticelli)

Goddelijk kannibalisme en castratie

Ook Hesiodos zou volgens Xenophanes aan de mensen een immorele voorstelling van goden hebben bijgebracht. In zijn *Godenwording* (*Theogonia*) geeft hij de hele godengenealogie met weinig stichtelijke details. De oergod Kronos (Saturnus) verslond zijn eigen kinderen. Deze barbaarsheid is door Goya op onvergetelijke wijze geschilderd. Toen Rheia haar volgende kind Zeus ter wereld bracht, bezorgde ze de baby

een veilig onderkomen. Haar kannibaal van een man gaf ze een omwikkelde steen te verorberen.

Volwassen geworden ontnam Zeus aan zijn vader Kronos de macht, die deze eerder had veroverd door zijn vader Hemel, Ouranos, te ontmannen. Deze had ieder kind dat hij bij Aarde, Gaia, kreeg, weer in haar opgeborgen. Zuchtend onder de last spoorde Gaia haar zoons aan tot wraak. Alleen Kronos toonde de benodigde durf. Hij verborg zich met de sikkel die zijn moeder uit 'adamant', een mythisch hard metaal, had gemaakt. Toen Ouranos 's nachts vol liefdeslust zich in volle lengte over haar uitstreckte, dook Kronos op en 'maaide' snel met de sikkel de geslachtsdelen van zijn vader af. De weggevoerde genitalia dreeven op zee. Uit het omringende schuim, *aphros*, groeide de 'Schuimgesprotene', Aphrodite, die bij Hesiodos dus niet een dochter van Zeus is. Het wonderbaarlijke ontstaan van de liefdesgodin werd een geliefd onderwerp in de antieke en Europese beeldende kunst. Met de kannibaal en castratier Kronos zette Hesiodos geen gezellige godenfamilie aan zijn publiek voor. Xenophanes had dus wel een punt: antieke goden waren allesbehalve de behoeders van de moraal. Daarvoor zorgde de menselijke gemeenschap met gevestigde normen en uitgeschreven wetten.

Terugkeer der goden

Als ik zou willen geloven, zou dat liever zijn in die antieke, heerlijk menselijke goden dan in die ene almachtige Abrahams-god van de joden, christenen en muzellieden. Het is trouwens weer mogelijk. In Griekenland bestaat het genootschap *Terugkeer der Hellenen*, dat de aloude goden een plaats geeft in een *New Age* beweging. De Griekse overheid heeft het er moeilijk mee, want zulke alternatieve religieuze clubs tasten de vanzelfsprekendheid van Griekenland als een orthodoxe natie aan.

¹ Die overigens in deze vorm in de oudheid niet voorkomt. In het toneelstuk *Zelfkweller* van Terentius komt wel voor: 'Wat anderen mogen, mag jij nog niet' (regel 797). Quod licet Jovi, not licet bovi komt voor het eerst voor in *Leben eines Taugenichts* (1826) van Joseph Freiherr von Eichendorff, om aan te duiden dat professoren zich meer kunnen veroorloven dan studenten.

² Deze stijffiguur heet apostrofe. Een voorbeeld: 'Wat ging er in jou om, Roodkapje, toen je door het donkere bos liep?'

³ Palaiphatos, *Ongehoofde Verhalen* 15.

Saturnus verslindt
zijn zoon
(schilderij van Goya)

Ten strijde tegen domheid

Rudy Kousbroek als atheïstisch-humanist

Floris van den Berg (mini-c.v. op pag. 14)

Boekbespreking van Rudy Schreijnders, *Rudy Kousbroek in de essayistisch-humanistische traditie*, Het Humanistisch Archief/Papieren Tijger, 2017, 398 pgs.

Godsdienstige opvattingen ontleend aan xenofobe herdersculturen uit vroeger eeuwen hebben niets zinnigs te vertellen over democratie, over genetechnologie, vrouwenrechten, voortplanting, geboortebeperving, erfelijkheid, vruchtbaarheid, verlengde levensduur, de status van dieren en noem maar op, het leven zelf. Het is nodig om nuchter te constateren dat we met een terugkeer naar het geloof niet iets moreel superieurs maar doodgewoon de achterlijkheid in huis halen.

Rudy Kousbroek

Het is een verademing om eens een leesbare dissertatie in handen te hebben. Ik heb laatst mijn boekenkast bevrijd van de stapels gortdroge en oersaai dissertaties die ik krijg toebedeeld. Als ik er wel eens in lees, dan de samenvatting. Het genre van een dissertatie behoort tot de gedrochten van de taaluitingen waarin elk greintje belletrise is verbannen als 'onwetenschappelijk'. Een dissertatie bestaat thans doorgaans uit vier artikelen die in *peer reviewed journals* zijn gepubliceerd, plus een in- en een uitleiding. En dan nog de dissertatie-look met een samenvatting, een uitgebreid dankjewel en het voorblad met de naam van de rector die het proefschrift helemaal nooit onder ogen krijgt. Proefschriften behoren vermoedelijk tot de meest ongelezen maar dure prutsels die worden gefabriceerd. Niet dat ik tegen promoveren ben of tegen dit model, maar wel dat dit model van een proefschrift, dat afkomstig is van de bètawetenschappen, in korte tijd dominant is geworden. In zijn Huizinga-lezing

bekritiseerde Karel van het Reve literatuurwetenschappers om hun vage en ondoorgrondelijke zwamteksten, maar die onleesbaarheid van de 'academilatuur' is alomtegenwoordig, net als het gebruik van jargon en een gortdroge afstandelijke lelijke stijl in keurig net niet Engels. Het was dan ook een aangename verrassing om de dissertatie van neerlandicus Rudy Schreijnders in handen te krijgen. Dat is een geschreven als een boek, niet als losse artikelen. Het is een boek met een verhaal, geschreven met passie, gebaseerd op eruditie, kritische reflectie, napluizen en helder denken. Zo kan het dus ook. Schreijnders roeit hiermee wel tegen te stroom in. Een dergelijk proefschrift is geen ticket voor een academische positie, want Schreijnders heeft niet gepubliceerd in academische tijdschriften. Schreijnders zal er niet mee zitten: hij is al met pensioen. Dit laat toch maar zien dat het wetenschappelijk bedrijf (en ik zeg met opzet bedrijf) vastzit in een keurslijf dat ten koste gaat van talent en kwaliteit. Rudy Schreijnders dissertatie is een voorbeeld van wat de universiteit kan zijn als zij wordt bevrijd van die malle mal. Schreijnders' dissertatie verdwijnt niet in de blauwe bak, maar wordt opgenomen in

mijn boekerij bij het werk van Kousbroek.

De erudiete intellectueel

De essayist Rudy Kousbroek (1929-2010) was een veelzijdig humanist en uitgesproken atheïst. Kousbroek was antiautoritair en wars van labels. In zijn dissertatie *Rudy Kousbroek in de essayistisch-humanistische traditie* (2017) plaatst Neerlandicus Rudy Schreijnders (1950) Kousbroek onomwonden in de humanistische traditie. Deze dissertatie is als boek verschenen als deel 22 van de Humanistisch Erfgoed reeks van het Humanistisch Archief van Bert Gasenbeek in samenwerking met uitgeverij Papieren Tijger. In het werk van Kousbroek wordt humanisme voor zover ik heb kunnen nagaan niet expliciet genoemd en voor zover bekend was Kousbroek ook niet aangesloten bij een humanistische, sceptische, liberale, atheïstische of vrijdenkersvereniging. Kousbroek is een poos lijstduwer geweest van de Partij voor de Dieren, maar toen hij erachter kwam dat lijsttrekker Mariëtte Thieme en oprichter Niko Koffeman Zevendedagsadventisten waren, zegde hij zijn steun op. Kousbroek schreef ook over filosofische en wetenschappelijke onderwerpen, maar stond buiten de academische wereld. Kortom, Kousbroek was een intellectuele *einzelgänger*. Hij kreeg ruimschoots erkenning voor zijn werk als essayist, inclusief een eredoctoraat in de wijsbegeerte aan de Rijksuniversiteit Groningen.

Er was een tijd dat ik *begeistert* was door het werk van Kousbroek. Ik heb bijna alle bundels met *Anathema's* met interesse gelezen. Vooral essays over religie, bijgeloof, dieren en pornografie hadden mijn interesse. Door het lezen van de studie van Schreijnders heb een beter overzicht van en meer inzicht in het oeuvre van Kousbroek. Lezend in Schreijnders dissertatie, pakte ik boeken van Kousbroek uit

de boekenkast en begon her en der te bladerlezen.

Kousbroek is op een aantal vlakken conservatief. Zo is hij voorstander van het traditionele onderwijs met veel aandacht voor feitenkennis, spelling, rekenen en het aanleren van het lezen van boeken. Schreijnders schrijft: 'de kwaliteit van een middelbare school blijkt voor Kousbroek dan ook uit de leesgewoonten die iemand er aanleert.' (p. 162). Kousbroek is een intellectuele elitist en hij wil het ideaal van de erudiete intellectueel promoten. Volgens mij is dat echter niet humanistisch. Lang niet iedereen houdt van lezen. Voor intellectuelen is dat wellicht moeilijk te bevatten, maar het is zo. En het is heel goed mogelijk om een goed leven te leiden zonder boeken te lezen. Anderzijds zijn er mensen die heel de dag met hun neus in de boeken zitten, maar er weinig levenswijsheid uit geput hebben. Zo zijn er gelovige geleerden terwijl dat toch een oxymoron is.

In een gesprek dat Schreijnders met Kousbroek voerde aan het begin van het project van Schreijnders en vlak voor Kousbroeks overlijden, merkte Kousbroek op dat religiekritiek het centrale werk in zijn oeuvre is. Kousbroek richt zijn kritiek voornamelijk op het christendom waarbij de hemel alleen voor mensen voorbestemd is, en niet voor dieren. Kousbroeks atheïstische motivatie is morele verontwaardiging over het lot van dieren in het christendom.

Aaibehoeft

Kousbroek schreef ontzettend veel over dieren. Hij toont een grote liefde voor hen. Zijn liefde voor dieren is echter naïef romantisch en enigszins pathetisch. Hij toont medelijden met dieren, maar in zijn werk reflecteert hij niet verder over de mens-dierverhouding. Kousbroeks dierenliefde is carnistisch. Dat wil zeggen dat hij het accepteert dat mensen dieren mogen gebruiken. Kousbroek vindt weliswaar dat dieren fatsoenlijk behandeld moeten worden, maar hij accepteert het dat mensen dieren voor hun eigen

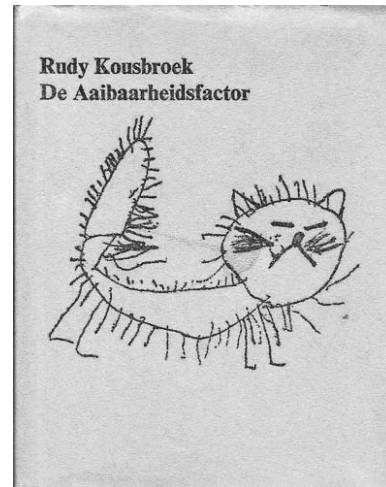
doelen inzetten, zoals huisdieren. Nergens in zijn werk blijkt dat Kousbroek in zijn eigen leefgewoonten producten uit de intensieve veehouderij mijdt. Er is mij niet bekend of Kousbroek veganist was. Hij heeft het in ieder geval niet van de daken geschreeuwd. 'Voor Kousbroek ligt de schuld niet in eerste instantie bij mensen die vlees eten, maar bij de bio-industrie.' (p. 263) Het zwijmelende dierenliefdegedoe van Kousbroek was in ieder geval weinig activistisch.

Kousbroek heeft zich fel uitgesproken tegen de bio-industrie, die hij typeerde als 'georganiseerde en systematische dierenmishandeling'. Hij omschrijft legbatterijen als 'een door mensen bedachte hel op aarde.' (p. 263)

Zijn beroemdste essay is ongetwijfeld 'De aaibaarheidsfactor' waarin hij een originele indeling in het dierenrijk maakt waarin aaibaarheid het centrale criterium is. Katten staan in deze taxonomie bovenaan. Deze indeling van het dierenrijk is echter nog wel antropocentrisch: het is een indeling gemaakt vanuit het perspectief van de mens met een aaibehoeft. De menselijke behoefte staat centraal, niet het belang van het dier.

Methodologie

Schreijnders plaatst het werk van Kousbroek in het perspectief van wat hij noemt de essayistisch humanistische traditie naast Michel de Montaigne, grondlegger van het essay, en Multatuli. Hij stelt dat er vijf kenmerken zijn van de essayistisch humanistische traditie en met deze vijf kenmerken belicht hij de drie essayisten, waarbij Kousbroek de meeste aandacht krijgt. De kenmerken zijn: 1) de mens centraal (en niet god), 2) een kritische blik

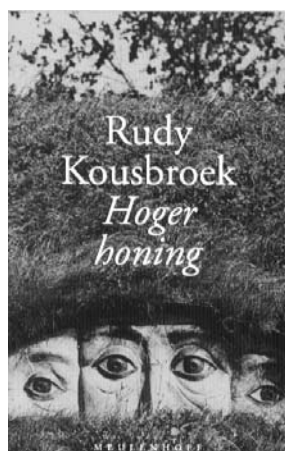
inclusief zelfkritiek, 3) grensganger zijn, dat wil zeggen over grenzen durven kijken, 4) autonoom denken, tegen de stroom in durven denken, 5) veel aandacht voor stijl.

Om met dat laatste te beginnen. De belangrijkste reden waarom Montaigne vandaag de dag nog gelezen wordt, is zijn schrijfstijl.

Schrijfstijl is een kenmerk van de literatuur. Het academische humanisme, als dat al bestaat, wordt gekenmerkt door een ondoorgroondelijke schrijfstijl – zie bijvoorbeeld het hemeltergend saaie werk van humanisticus Harry Kunneman. Schreijnders laat zien dat de drie mannen – die zichzelf overigens geen van allen humanist noemden – grotendeels voldoen aan de kenmerken. Vanuit methodologisch perspectief is het een wonderlijke exercitie. Er wordt namelijk eerst bedacht wat een essayistisch humanistische traditie zou kunnen zijn, redenerend vanuit het perspectief van het oeuvre van Kousbroek, dan worden er twee andere essayisten bijgehaald en vervolgens een rijtje kenmerken samengesteld waar deze drie dan grotendeels aan voldoen. Wat is hier dan mee aangetoond? Volgens mij is ermee aangetoond dat het format van een dissertatie niet per definitie een goed format is om een mooi en zinnig boek te schrijven. Ik heb genoten van het boek omdat Schreijnders helder schrijft en de drie auteurs vanuit humanistisch perspectief doorlicht, maar het methodologisch model voegt niets toe. Het is leeg academisme. Af en toe krijgt ook Schreijnders een klap van het postmoderne lege academisme van de UvH mee. Maar Schreijnders houdt zich goed staande, leunend op Kousbroek.

Heidegger-wartaal

Het is paradoxaal dat Rudy Schreijnders op de Universiteit voor Humanistiek kon promoveren op het werk van Kousbroek¹, terwijl het ondenkbaar is dat Kousbroek een eredoctoraat aan de UvH zou krijgen, want hij was een

felle, militante atheïst en wars van postmodernisme en met name Heidegger, wars van pseudowetenschappen en paranormale claims, wars van onhelder taalgebruik, en dat is precies waarin de UvH grossiert. Over Heidegger schrijft Kousbroek vilein: 'Heidegger werd en wordt bestudeerd door mensen die er al of niet achter zullen komen dat zij hun tijd verspillen aan wartaal.' 'Het proza van Heidegger heeft iets seniels, zijn taalgebruik herinnert aan het sukkeldrafje van iemand die lijdt aan aderverkalking, vol nodeloze herhaling en professoraal gemakker.' (Heidegger, in: *Het meiseiland*) Als twintiger was Kousbroek enkele jaren in de ban van Heidegger: '[...] ik voel het nog steeds als een soort infamie dat ik een paar jaar van mijn jeugd heb besteed aan vraagstukken die al voor mijn geboorte waren opgelost.'

Wetenschap bouwt voort op oude kennis en die oude kennis gaat ook niet verloren. Als je als amateurbioloog denkt het wiel te hebben uitgevonden door met een evolutieleer op te propen te komen, neemt niemand je serieus. Maar in de theologie en, helaas in de filosofie, gaat dat niet op. Theologie bestaat in totaliteit op het zoeken naar antwoorden op vragen die berusten op onwaarheden die al eeuwen geleden – sinds Kant – zijn aangetoond. Mensen hebben niet alleen een honger naar kennis, maar vooral een onstilbare honger naar schijnkennis. Mijn studie filosofie

voelde als zwemmen met een loden gewicht aan mijn voet dat me de diepte in trok. Toen ik eindelijk op het droge was, bevrijdde ik me van de loden last en zwom weer verder. Dat gaat een stuk gemakkelijker. Kousbroeks filosofische reflecties gaven mij moed want in Leiden werd Heidegger door docenten en studenten op handen gedragen.

Mijn favoriete boek van Kousbroek is *Hoger honing* waarin hij van leer trekt tegen religie. Het is niet zozeer een systematisch boek, maar de scherpte van zijn formuleringen en observaties spreekt tot de verbeelding. In een interview merkt Kousbroek over zijn motivatie op: 'Wat mij beweegt, is dat ik de wereld overzichtelijk wil maken, zonder duisterheden. Zonder duisterheden veroorzaakt door onzorgvuldig nadenken, bedoel ik.' (p. 331)

Bildung

Schreijnders dissertatie is ondanks het onnodige academisme, een helder geschreven cultuurhistorische studie waarin aan de hand van Montaigne, Multatuli en Kousbroek een brede waaier aan onderwerpen en reflecties langskomt. Het resultaat van het bestuderen van deze drie filosofische essayisten heeft geleid tot een erudiet boek dat de lezer aanspoort tot reflecties over allerlei onderwerpen en dat bij-

Rudy Schreijnders tijdens de promotieplechtigheid op 20 december 2017, waarbij ook Floris van den Berg aanwezig was (foto R. van Elst)

draagt aan de *Bildung* van de lezer. Schreijnders boek is een mooie bijdrage aan het vormgeven van humanisme en vrijdenken in Nederland.

Het laatste woord is aan Kousbroek, waarmee hij zich van het 'inclusieve', religievriendelijke, humanisme van de UvH onderscheidt:

Er is natuurlijk maar één werkelijke uitweg uit dit moeras, en dat is dat alle partijen hun kop onder de kraan houden en zeggen: We geloven niet meer. Weg met die onzin. (in Schreijnders, p. 187)

¹ Een artikel over de promotie kunt u vinden in De Vrijdenker 2018-01.

Reactie van Rudy Schreijnders

Floris van den Berg heeft zijn bovenstaande bespreking van het werk van Rudy Schreijnders aan de auteur toegestuurd en daarop van hem commentaar gekregen, dat wij hier - met beider instemming - afdrukken.

Dank voor je positief getoonzette, maar ook kritische recensie. Je noemt mijn exercitie vanuit methodologisch perspectief wonderlijk. Volgens mij heb ik het volgende gedaan: vanuit de bestudeerde literatuur over het essay en het humanisme heb ik de vijf kenmerken van de

essayistisch-humanistische traditie vastgesteld. Ondanks dat ik Montaigne en Multatuli in mijn vraagstelling al tot deze traditie reken, heb ik vervolgens aangetoond dat deze vijf kenmerken daadwerkelijk in hun werk te vinden zijn (mijn veronderstelling klopt dus). Vervolgens heb ik aan de hand van het werk van Kousbroek zijn verwantschap met Montaigne en Multatuli aangetoond en laten zien dat ook Kousbroek een vertegenwoordiger van deze traditie genoemd kan worden. Dat lijkt me methodologisch goed verdedigbaar: ik heb juist geprobeerd geen vicieuze cirkel te maken door uitsluitend het werk van Montaigne en Multatuli te bestuderen om de kenmerken vast te stellen van de door mij geconstrueerde traditie.

Leven achter de dijken

Over het leven met een vijandbeeld als menselijke conditie

Fons Tel

‘Niet het gezin maar de angst is de hoeksteen van de samenleving. En omdat het gevaar, de moeder van de angst, niet altijd zichtbaar en aanwezig is, dient zij geritualiseerd te worden. Zodat zij er altijd is, ook als zij er niet is.’
(Dick Tuinder, ‘Wij zijn altijd bevreesd’. *De Groene Amsterdammer*, 20-12-2003.)

Fons Tel (Haarlem 1941), schrijver van het boek *Het kwetsbare vermogen. Een verkenning naar de werkelijkheid van het zelf*. Zie: www.fonstel.nl

We leven in een tijd met veel onzekerheden die op het vlak van het klimaat, de migratie, de globalisering en de arbeidsparticipatie een belangrijke rol spelen. Dat roept bij ons angsten op die we beheersbaar willen houden. Om die reden zoeken wij naar wat ons bindt met anderen om zo een groepsidentiteit te kunnen vormen. Dit zoeken naar een identitaire bubbel is enerzijds heel emotioneel geladen; immers, een mens voelt zich veilig en geborgen in een collectief. Anderzijds is het heel rationeel, omdat alleen door een groepsidentiteit te vormen, angsten beheersbaar gemaakt kunnen worden. Het nadeel van deze identitaire fragmentatie is echter dat daarmee de maatschappij als geheel haar sociale cohesie dreigt te verliezen, en dat het zicht op de toekomst vertroebeld raakt. We zien dat bijvoorbeeld in de gemeenteraden waar politieke partijen uiteenvallen in splinterpartijtjes, waardoor de besluitvorming eindeloos vertraagd wordt. Of in de media waar identitaire groeperingen elkaar voor rotte vis uitschelden en nepnieuws niet meer te onderscheiden valt van feitelijk nieuws. Wat daarbij vooral opvalt is de agressieve toon waarmee men elkaar te lijf gaat. Het gaat er niet meer om wát er gezegd wordt, maar wié het gezegd heeft. Dat geeft alleen maar aan hoeveel angst en onzekerheid achter dit zogeheten betrekkingdenken schuilgaat.

Om zicht te krijgen wat er met dit identitaire betrekkingdenken aan de hand is, wil ik onderstaand een kort historisch overzicht geven waar dit denken vandaan komt. Misschien kunnen we aan de hand daarvan iets zinnigs zeggen over de sociale functie van dit denken en hoe we daar in deze tijd mee om moeten gaan.

De vijandige ander

De bioloog Frans de Waal ► schrijft: ‘Het spreekt vanzelf dat de grootste kracht waardoor een gemeenschapsgevoel wordt opgeroepen vijandigheid jegens buitenstaanders is. *Het versterkt de saamhorigheid bij elementen die normaal gesproken met elkaar overhoop liggen*. Dat is misschien niet zichtbaar in de dierentuin, maar speelt duidelijk een rol bij chimpansees in het wild, bij wie dodelijk geweld tussen groepen voorkomt.’
(1)

De vijandigheid jegens buitenstaanders geldt dan met name voor soortgenoten die buiten de groep staan. Deze buitenstaanders benoem ik met het begrip *de vreemde ander*. De elementen die normaal gesproken met elkaar overhoop

liggen, waar De Waal het over heeft, zijn vooral de mannetjes bij de chimpansees. Eerder in de evolutionaire ontwikkeling, zoals bij herkauwers, paarden of olifanten, leven de mannetjes buiten de groep van vrouwtjes met hun jong of is er slechts één dominant mannetje binnen de groep aanwezig. Meerdere mannetjes in één groep is bij die kuddedieren niet mogelijk, doordat er dan voortdurend strijd tussen de mannetjes zou zijn. Dat dit bij de chimpansees wel mogelijk is, komt doordat ze als groep een gemeenschappelijke vijand hebben die de mannetjes met elkaar kunnen bestrijden, waardoor ze hun natuurlijke agressiedrift naar buiten kunnen richten.

Bij de mensen, die evolutionair dicht bij de chimpansees staan, is hetzelfde aan de hand. De mannen konden oorspronkelijk alleen samen zijn in één groep met vrouwen en kinderen als ze hun agressiedrift naar buiten konden richten op vijandige soortgenoten.

Daarbij was de sterkste man al gauw de leider van de groep waar de andere mannen in hiërarchisch verband ondergeschikt aan waren. Een gemeenschappelijke vijand was ook bij de primitieve mens de *conditio sine qua non* om mannen binnen een samenlevingsgroep te kunnen handhaven. Deze conditie ligt dus evolutionair gezien diep verscholen in onze dierlijke afkomst en gaat vooraf aan de taal. Pas toen mensen hun natuurlijke omgeving gingen bewerken (cultiveren) en mannen daarin erkenning vonden, ontwikkelde zich een cultuur waarmee de mens zich meer losmaakte van de natuur.

Daarbij werd het voor de mens belangrijk de natuurkrachten te leren beheersen, wat zich op dit punt van evolutionaire ontwikkeling uitte in het projecteren van machtige (natuur)goden en voorvaderlijke geesten. Toen ontwikkelde zich een religieus besef dat gestalte gaf aan de angsten van de mens voor deze natuurkrachten. Mannen met verbeeldingskracht vormden rituelen en plengden offers om de goden en geesten goed gestemd te houden, zodat zij de oogsten ten goede zouden laten komen.

Op die manier hebben zich twee sociale bindingsfactoren gevormd die het mogelijk maakten dat mannen zich binnen

een samenlevingsgroep konden handhaven. De ene bindingsfactor werd gevormd door de vreemde soortgenoten die als vijandige vreemden de mannelijke agressie binnen de groep naar buiten kon richten, wat ik tot uitdrukking breng met het begrip *het vijandbeeld van de vreemde ander*. De andere bindingsfactor was de cultivering van het land en van de goden, waarbij de angsten voor de natuurkrachten werden opgeheven middels rituelen en offers. De sterke mannen werden de leiders, de slimme mannen werden de sjamanen of medicijnmannen. Het geheel leidde tot de zogeheten etno-religieuze eenheid van een stam of volk, waarin mannen gehandhaafd konden worden zolang ze betekenis konden geven aan de culturele verworvenheden ten gunste van de vrouwen en kinderen. Het is ook om die evolutionaire reden dat mannen aan de basis stonden van iedere culturele ontwikkeling, waar ook ter wereld. Zonder die cultuur zouden mannen namelijk elkaar niet hebben kunnen velen binnen een groep, waardoor de mannelijke inbreng dan ook zou ontbreken met alle gevolgen van dien. Deze etno-religieuze eenheid levert de mens binnen de groep een sterke identiteit op, waarbij al het kwaad van de wereld in de vreemde ander kan worden gelegd. Daarmee is de eigen groep per definitie goed; een goed waar de groepsmoraal stevig op gebaseerd kan worden. In zijn boek schrijft Frans de Waal daarover: ‘Aldus getuigt het van diepe ironie dat onze nobelste prestatie – moraliteit – evolutionair gezien nauw verband houdt met ons meest basale gedrag: strijd. Het gemeenschapsgevoel dat benodigd is voor de eerste werd geleverd door de laatste.’ (Idem, p. 75)

De vijandige natuur

Massa's toeristen kijken hun ogen uit wanneer ze de Chinese muur bezoeken. En ook de Egyptische piramides trekken jaarlijks miljoenen toeristen. Maar de dijken van het Hollandse polderlandschap trekken nauwelijks mensen, zo gewoon en alledaags zijn ze. Wanneer we echter met een cultuur-historische blik naar deze fenomenen kijken, komen we voor een grote verrassing te staan. De Chinese muur en de Egyptische piramides zijn gebouwd op grond van de etno-religieuze eenheid van de Chinese en Egyptische cultuur. Daarin stonden twee oersymbolen centraal: het etnische symbool van het vijandbeeld van de vreemde ander en het religieuze wereldbeeld van een goddelijke macht over de natuur en de mens. De Chinese muur moest de barbaren buiten de deur houden en de Egyptische piramides waren de imposante tekens van de goddelijke macht van de farao's. Deze monumenten werden van bovenaf onder dwang in hiërarchische verhoudingen door het volk opgebouwd, en gingen dan ook ten koste van de welvaart van dat volk. We noemen deze beschavingen feodaal. Ook in het Westen werden na de Romeinse tijd imposante kathedralen en kastelen gebouwd onder vergelijkbare feodale verhoudingen als in China en Egypte. Ook daar ging dat ten koste van de welvaart van het volk. Wat aan meerwaarde door het volk werd geproduceerd, werd door de

wereldlijke en geestelijke macht van de adel en de priesters verspilld aan oorlogen, de uitbundige leefstijl en de vele offers en giften aan de goden en de kerk.

Maar ergens in een uithoek van Noordwest Europa, die later de Lage Landen van Holland genoemd zou worden, ontwikkelde zich rond 1000 n.C. een boerenstand die op moerassige veengronden graan verbouwde en vee hield. Deze boeren hadden alles tegen: het klimaat was guur, de oogsten waren klein, het land verzakte door inklinking, het zeewater kwam na iedere storm verder het land in en er was niemand van hogerhand die hen in hun strijd tegen de natuur bijstond. Ze moesten met elkaar zien te overleven en dat deden ze door sloten te graven voor afwatering, en dijken te bouwen om zich tegen het wassende water te beschermen. D.P. Hallewas schrijft daarover: ‘Dijken zijn – vaak zeer indrukwekkende – getuigen van de onderlinge relatie tussen mens en omgeving. De aanleg van de eerste middeleeuwse dijken vormt een keerpunt in deze verhouding. *De mens is vanaf dat ogenblik de geologische processen van zijn omgeving gaan bepalen.*’ (2)

De bouw van de dijken (en dan vooral van de West-Friese en de Groot-Waterlandse omringdijk) was niet bedoeld om de macht van de heren te versterken, maar om het harde bestaan van de zogeheten ingelanden mogelijk te maken, door land te cultiveren dat door menselijk toedoen aan het water toebehoorde. De bouw van deze dijken werd, zoals historisch is aangetoond, van onderop geïnitieerd. Jona Lendering schrijft daarover: ‘Niet minder belangrijk dan het feit dat de waterschappen behoren tot de oudste representatieve lichamen van Europa, is dat men in de Lage Landen afscheid nam van de hiërarchische, feodale bevelsconomie. Er vond een *mentale omslag* plaats en er ontstond in de Lage Landen een *overlegcultuur*, gebaseerd op een wederzijds respect dat elders in het nog feodale Europa ontbrak.’ (3)

Het liberale denken

Deze mentale omslag, die in cultuurhistorische zin een grote stap voorwaarts betekende, druk ik uit met het begrip *het vijandbeeld van de vreemde natuur*. Dit vijandbeeld is gebaseerd op de intensivering van de breuk van de mens met zijn leefomgeving. Vooral moderne stedelingen zullen dit begrip van de natuur bevreemdend vinden, gewend als ze zijn de natuur te beleven als iets wat de jachtige mens tot rust kan brengen. Maar schijn bedriegt. Moderne stedelingen ervaren de natuur alleen als iets positiefs wanneer ze óf beheerd wordt door de mens, óf ze als uitdaging kan dienen om de stress van de stad om te zetten in een prestatie. Wanneer de natuur echt bedreigend wordt, vluchten stedelingen naar hun veilige ommuurde stad en woning en wachten betere tijden af. Om in te kunnen voelen hoe de mensen van duizend jaar geleden, die woonden en werkten in de Lage Landen van Holland, de natuur beleefden, is het misschien goed het begrip animositeit in te voeren. Dit begrip is afgeleid van het Latijnse woord *animus*, dat ziel of geest betekent. In tijden dat het vijandbeeld van de vreemde ander overwegend van kracht

was, verwierf je bijzondere status als je het hoofd of de *scalp* van de vijand kon tonen. Daarmee had je namelijk bewezen de vijand te beheersen en werd zijn ziel (animus) een bondgenoot in het voorvaderlijke rijk. Met de dood van de vijand werd de man een held binnen zijn etno-religieuze groep.

Hetzelfde geldt voor het vijandbeeld van de vreemde natuur. Door de natuur te (leren) beheersen, wordt de 'ziel' van de natuur (dat wil zeggen haar krachten) een bondgenoot volgens dezelfde redenatie als die bij het vijandbeeld van de vreemde ander. We beheersen de natuur pas door haar te doden, iets wat we nu objectiveren noemen. De dode natuur gebruiken we als grondstof voor onze cultuur. Alleen in beheerste vorm genieten en profiteren wij van de natuur, wat ons dan een positief gevoel geeft. Op grond van deze vorm van natuurbeheersing is in het westen van Europa het liberale denken van de Verlichting op gang gekomen, waarin niet de vreemde ander maar de vreemde natuur de grote tegenstander is waartegen de mens moet strijden. Wetenschap en technologie, kapitalisme en vrije markt, en het politieke spectrum van democratische rechten en plichten zijn op dit denken gebaseerd. De Amerikaanse historicus Russell Shorto►, schrijver van het boek *Amsterdam: Geschiedenis van de meest vrijzinnige stad ter wereld*, zegt in een interview daarover: 'De Nederlandse Verlichting in de zeventiende eeuw, de tijd van de Republiek der Verenigde Nederlanden was het zaad van de Europese Verlichting in de achttiende eeuw, en uiteindelijk ook van de Amerikaanse Verlichting. Een begrip als vrijheid kwam op, de rol van het individu werd sterker, er ontstond verzet tegen de macht van monarchieën. Die golf is bij de Nederlanders begonnen en versterkt door denkers als Baruch Spinoza, René Descartes en Galileo Galilei.' (4)

Om een idee te geven hoe het paradigma van het vijandbeeld van de vreemde natuur zijn werking heeft in de wetenschapsbeoefening, citeer ik Eric Goewie, hoogleraar ecologische landbouw aan de universiteit van Wageningen: 'Onze huidige manier van wetenschapsbeoefening is gebaseerd op een ijzeren methodologie: kennis is pas kennis als die is voortgekomen uit een experiment, dat herhaalbaar is en er sprake is van causale samenhangen. Dat betekent dat je bij onderzoek over levensverschijnselen bijna altijd bent aangewezen op laboratoriummachtige situaties. Wat is daarvan het kenmerk? *Dat je het levende object uit zijn omgeving haalt, vaak doodt en onderzoekt op beperkte aspecten van zijn levensverschijnselen. [...] Kortom, we passen kennis over het dode toe op het levende.* Dat soort kennis zegt alleen iets over de materiële aspecten van het leven, dus over mineralen, vitaminen, suikers en eiwitten. Maar als je goed kijkt heeft het levende nog meer aspecten. Organismen hebben bijvoorbeeld een duidelijke structuur en vorm. Daarmee hangt samen dat ze kunnen ademen, zichzelf kunnen herstellen of voortplanten. Leven is het resultaat van dynamiek. Onze wetenschap kijkt veel te eenzijdig, waardoor we alles weten over stoffjes, maar niets over de noodzaak van structuur en de mate van ordening. Die eenzijdigheid in onze kennis maakt dat we niet zien hoe onze natuur uitgeput raakt, ons milieu wordt vervuild of het zelfhelende vermogen van ons lichaam wordt ondermijnd.' (5)

De mens als vijand van zichzelf

De strijd tegen de natuur die men vanaf de Verlichting in het Westen heeft gevoerd, en het 'leven achter de dijken', hebben ons allen qua welvaart en welzijn ver gebracht. Ik heb dan ook het grootste respect voor de moed die mannen in het verleden getoond hebben, toen ze die mentale omslag maakten om die strijd te kunnen voeren en dat leven te kunnen leiden. Dat er momenteel stemmen opgaan die met de morele normen van nu deze mannen denken te kunnen veroordelen, getuigt in het beste geval van onnozelheid en in het slechtste geval van kwade trouw. Immers, óf ze weten niets af van wat het heeft betekend om deze omslag te maken, óf ze verdringen het feit dat ze zelf ruimschoots profiteren van wat deze omslag hun aan comfort heeft gebracht. Maar dat er momenteel iets wezenlijk mis is met het vijandbeeld van de vreemde natuur, zoals dat als paradigma door de westerse wetenschap en economie wordt gebruikt, lijkt me gezien de milieucrisis een duidelijke zaak. Deze crisis wordt wel aan het milieu gekoppeld, maar in wezen is het een culturele crisis van mondiaal niveau. Want niet het einde van de aarde staat op het spel, maar het einde van de mens – het wezen dat aan de top van de voedingspiramide staat en dus het meest afhankelijk is van het geo- en biofysische milieu. Wij kunnen niet doorgaan met de natuur zogenaamde natuurwetten op te leggen die ontwikkeld zijn uit de werking van dode materie. Daarmee doden we uiteindelijk de levende natuur zelf, waarbij we ons eigen leven als eerste treffen. We zullen moeten inzien dat de natuur geen dood of blind gebeuren is, maar een levend en bewust proces dat alleen in interactieve en correlatieve zin te kennen en te waarderen valt. Er zal een nieuwe mentale omslag moeten plaatsvinden; een omslag van dezelfde allure als die van duizend jaar geleden die tot de Verlichting leidde. Volgens mij ligt de kern van die omslag in een mentaliteit die het kwaad niet buiten, maar in onszelf zoekt. Tot nu toe heeft het liberale denken van de Verlichting het vijandbeeld van de vreemde *externe* natuur als paradigma gehanteerd. Dat denken zou volgens mij een omslag moeten maken naar het vijandbeeld van de vreemde *interne* natuur. Want niet het milieu en het klimaat, maar wijzelf verkeren in een crisis die we alleen leren onderkennen als we bereid zijn onze eigen aard en wezen kritisch te bevragen.

Het slechtste wat we kunnen doen is ons verschansen in het betrekkingdenken van een identitaire bubbel. Daarmee vervallen we niet alleen in het oude vijandbeeld van de vreemde ander, maar we verergeren de culturele crisis waarin we verkeren. Dan kunnen we alle hoop op een juiste mentale omslag wel vergeten en gaan we ten onder aan een desastreus cultureel conflict.

Noten

1. Frans de Waal, *De aap en de filosoof. Hoe de moraal is ontstaan*, p. 75.
2. D. P. Hallewas, *Getekend land. Nieuwe beelden van Hollands noorderkwartier*, p. 86.
3. Jona Lendering, *Polderdenken, de wortels van de Nederlandse overlegcultuur*, p. 66.
4. Co Welgraven in gesprek met Russell Shorto, *Trouw, Letter en geest*, 10/2/18.
5. Eric Goewie, 'Triodosbericht', najaar 1999.

Alle cursiveringen in de aangehaalde teksten zijn van mij. F.T.

WERELDS NIEUWS

Verbod jongensbesnijdenis op IJsland?

Parlementsleden uit een breed spectrum van politieke partijen hebben een wetsvoorstel ingediend om op IJsland jongensbesnijdenis om niet-medische redenen zonder uitdrukkelijke instemming van de betrokkene te verbieden. Bij overtreding moet een straf van maximaal zes jaar gevangenis gelden. IJsland is een zeer seculier land (al heeft het de Evangelisch Lutherse kerk als staatskerk) en de Joodse en islamitische gemeenschappen zijn maar klein, maar de opwinding buiten het eiland over dit precedent is groot. Deense rabbi's hebben opgeroepen tot politieke druk vanuit de wereld.

Nederland heeft eigenlijk geen speciaal verbod nodig als het zich aan zijn eigen grondwet houdt. Circumcisie schendt immers de vrijheid van godsdienstkeuze (artikel 6) en de garantie van lichamelijke integriteit (art.11) om maar te zwijgen van de talrijke wetten en internationale verdragen tegen kindermishandeling. Angst om van antisemitisme beticht te worden weerhoudt een seculiere partij als D66 en het Humanistisch Verbond ervan om voor de mensenrechten van honderdduizenden onmondige jongens op te komen.

Anton van Hooff

Atheïsten zijn slimmer dan gelovigen

De Engelse universiteit Imperial College London heeft een groot onderzoek gedaan waaruit bleek dat atheïsten slimmer zijn dan gelovigen. Maar liefst 63.000 mensen deden mee aan het onderzoek. Zij moesten in een half uur twaalf opdrachten uitvoeren die te maken hadden met planning, redenering, concentratie en geheugen. Atheïsten scoorden hier beter op dan gelovigen. Het percentage atheïsten binnen de wereldbevolking neemt spijtig genoeg de komende decennia af. De vraag is dus: wordt de wereld collectief dommer? Nu is 16% van de wereldbevolking niet-gelovig; in 2050 is dit 13%. Er zijn logische verklaringen voor een afname van het aantal niet-gelovigen, zelfs nu het atheïsme in het westen flink groeit. Ten eerste gaat

de populatie van Afrika zich verdubbelen, nu wonen er 1 miljard mensen in Afrika; in 2050 is dit 2 miljard. De verwachting is dat in Afrika in 2050 nog steeds geen secularisatie heeft plaatsgevonden. Ook speelt de val van het communisme mee. In veel voormalig communistische landen is het aantal gelovigen flink gestegen. Al zet ik persoonlijk ook vraagtekens bij deze enorme toename; in veel voormalig communistische landen was het niet altijd handig om te zeggen dat je gelovig was. Je moest immers maar in één iemand geloven, "De Grote Leider". Een bekend voorbeeld waarom ik dus twijfels heb bij deze toename zijn de beruchte onderzoeken uit voormalig Joegoslavië. Als er in deze onderzoeken gevraagd werd naar je religie antwoordden de meeste mensen met het symbolische antwoord "Joegoslaaf".

Maarten Gorter

"In God we trust"

Reagerend op recente schietpartijen op scholen heeft het House of Representatives van de staat Florida op 21 februari 2018 met 97 tegen 10 stemmen een wet HB839 aangenomen om alle scholen te verplichten het motto van de staat "In God we trust" op een opvallende plaats op te hangen. Dit werd vooral bepleit door *representative* Kim Daniels, die een eigen *ministry* leidt en eerder op Facebook heksen en tovenaars de ware bedreiging voor de democratie heeft genoemd. Haar speech in het Huis is te zien op deze video: <https://thefloridachannel.org/videos/2-21-18-house-session/>

(De zitting begint - natuurlijk... - met gebed; Kim Daniels spreekt na 3 min. 50 sec.)

René van Elst

UIT DE OUDE DOOS

Vrijdenkers-zangen (2)

In mei 1914 gaf De Roode Bibliotheek van Gerhard Rijnders te Amsterdam een bundeltje *Vrijdenkers-zangen* uit met 20 gedichten met een atheïstische strekking, samengesteld door Rijnders zelf. Hij meldt in een voorwoordje: "Wij hebben de namen der dichters weggelaten, de meeste zijn of bekend of vrij gevolgd: daarom leek 't ons beter." Gerhard Rijnders (Amsterdam, 21 juli 1876 – Heemstede 29 november 1950) was een anarchistisch propagandist, uitgever en bioscoopuitbater. Als uitgever bracht hij nogal eens roofdrukken uit; waarschijnlijk moeten wij de zin over de namen der dichters ook in dat licht zien. Wij drukken enkele 'vrijdenkers-zangen', geroofd of niet, in ons blad af. Op pagina 9 heeft u er al twee kunnen lezen. De teksten zijn gedigitaliseerd door René van Elst. Meer over Rijnders vindt u in Wikipedia.

HET "HIERNAMAALS".

Hoort men een dominé thans preeken,
 Ach hoe braaf is dan zoo'n man.
 Hij vloeit over van de liefde,
 Goeie menschen hoort hem an;
 Door hem kom je in den hemel,
 Zonder moeite, zonder strijd,
 Langs een weg door hem gebakend,
 Tram je naar de eeuwigheid.
 En terwijl hij preekt van boven
 Waar het vet is op en top,
 Leeft hij prettig hier beneden
 En vreet al jou duiten op.
 Dominé, dominé heusch wij doen daar niet aan mee
 Ga jij maar naar boven stijgen
 Wij willen het hier beter krijgen.
 Dominé, dominé, heusch wij doen daar niet aan mee.

O, daar boven is het heerlijk,
 Eten drinken bij de vleet.
 Pap eet men met gouden lepels,
 Een ketel staat er vol gereed.
 't Is er alles overheerlijk,
 Beter dan hier op de aard;
 Eén zoo'n leventje hierboven
 Is wel twintig levens waard.
 Maar wat mij nu moet bevreedden
 Is, dat hij die 't zóó aanprijst,
 Niet maar spoedig rolt zijn matten,
 En een, twee, drie, naar boven reist.
 Dominé, dominé, heusch wij doen daar niet aan mee
 Ga jij maar naar boven stijgen
 Wij willen het hier beter krijgen.
 Dominé, dominé, heusch wij doen daar niet aan mee.

Wat geeft het of wij al weten:
 O "hiernamaals" is het goed.
 Brood, dat willen wij hier hebben,
 Liefst wel met bekwamen spoed.
 Preeken, bidden, overvloedig,
 En men zegt ons telkens weer!
 Richt uw oogen maar naar boven,
 Vertrouw maar op den "Opperheer."

Maar wat geven bijbelteksten,
 Helpen die ons uit den nood;
 En terwijl men flink gaat bidden,
 Sterven wij den hongersdood.
 Dominé, dominé, heusch wij doen daar niet aan mee
 Ga jij maar naar boven stijgen
 Wij willen het hier beter krijgen.
 Dominé, dominé, heusch wij doen daar niet aan mee.

Daarom, makkers, kameraden,
 Slaat de handen flink inéén.
 Laat ons niet staan suffen, kermen,
 Allen naar het strijdperk heen;
 Flink vooruit! dat is de leuze,
 Brood voor ons en ons gezin,
 En dan stappen wij op aarde
 Nog wel eens den hemel in.
 Komt er dus zoo'n zaakwaarnemer
 Met zijn fleemerig gevlei,
 U over hel en hemel leuteren,
 Zeg dan fier en frank en vrij.
 Dominé, dominé, heusch wij doen daar niet aan mee
 Ga jij maar naar boven stijgen
 Wij willen het hier beter krijgen.
 Dominé, dominé, heusch wij doen daar niet aan mee.

DE PRIESTER WEG!

Voed op het volk tot man, in daad en woord,
 Zoodat geen zweem barbaarsheid het ontsiert,
 Geen priesterdwang zijn vrije teugel viert,
 Die al wat menschelijk in hem is vermoordt.
 Doch gaan de wachters van het verleden voort.
 Den geest te kluisteren — ach, geen vrijheid tiert,
 Verstomt wat anders reeds onwikkeld wierd,
 Begoocheling is de vrijheid die ginds glom.
 Vrees niet als de wereld stort ineen!
 Ook 't priesterschap ligt dan ineengestort,
 En 's menschegeest het volk ten hoeder wordt.
 De staat verliest dan niet, zij 't nog zoo klein,
 Vrij opgevoed, elk 't onrecht plegen staakt,
 Wat hem tot edel mensch en burger maakt.

Kate Raworth – *Donut economie*

(Nieuw Amsterdam, 285 pagina's)

Enno Nuy

Eeuwige groei

Het adagium van de eeuwige groei, bij voorkeur uitgedrukt in het bbp, het bruto binnenlands product, lijkt onder economen onomstreden. Lijkt, want er zijn steeds meer economen en (andere) wetenschappers die ervan overtuigd zijn geraakt dat zowel het bbp als maatstaf voor welzijn alsook eeuwige groei ontoereikende concepten zijn om het hoofd te bieden aan de gigantische problemen waarmee de postmoderne wereld zich geconfronteerd ziet. Problemen die door de mens zelf veroorzaakt zijn, niet in de laatste plaats door een economische theorie aan te hangen die van volstrekt onjuiste premissen is uitgegaan en door structureel onvoldoende te onderkennen

hoezeer deze moderne mens roofbouw pleegt op de aarde, de natuurlijke hulpbronnen en grondstoffen; hoezeer de moderne mens een globaliserende samenleving heeft gecreëerd die eerst en vooral door groeiende ongelijkheid wordt gekenmerkt. En dat allemaal door een degeneratieve economische theorie aan te hangen die is gebaseerd op het rupsmodel: neem – maak – gebruik – gooi weg. In plaats van een regeneratieve economie ook wel voorgesteld als een vlindermodel: neem – maak – gebruik – regenerer.

Regeneratieve economie

Kate Raworth is een Britse econoom die haar ideeën omtrent deze enorme vraagstukken heeft getransformeerd naar een

Het bruto binnenlands product (bbp) is de totale geldwaarde van alle in een land geproduceerde finale goederen en diensten gedurende een bepaalde periode (meestal een jaar). Meestal wordt met dit begrip het bruto binnenlands product tegen marktprijzen bedoeld. (uit Wikipedia)

nieuwe regeneratieve economie die zij – omdat beelden ons nu eenmaal helpen om ingewikkelde concepten begrijpelijk te maken – de donut economie heeft genoemd. In de illustratie linksonder is onmiddellijk te zien waarom zij voor deze benaming koos.

De donut vertegenwoordigt het gebied waarbinnen de menselijke samenleving haar economie vorm kan geven zodanig dat er sprake is van een sociaal rechtvaardige samenleving terwijl tegelijkertijd het milieuplafond niet wordt overschreden, er geen roofbouw wordt gepleegd op de aarde en haar hulpbronnen.

In haar boek *Donut economie. Zeven stappen naar een economie voor de 21ste eeuw*, schetst Raworth de contouren van een nieuwe economische theorie waarin ze de doelstelling van de economie herdefinieert, de economie plaatst in het grotere beeld van onze planeet en haar atmosfeer, kijkt naar de menselijke natuur, voor een systeemtheoretische benadering kiest om de complexe processen te kunnen doorgronden, zich richt op herverdeling en een regeneratieve economie en waarin ze eeuwige economische groei niet meer centraal stelt.

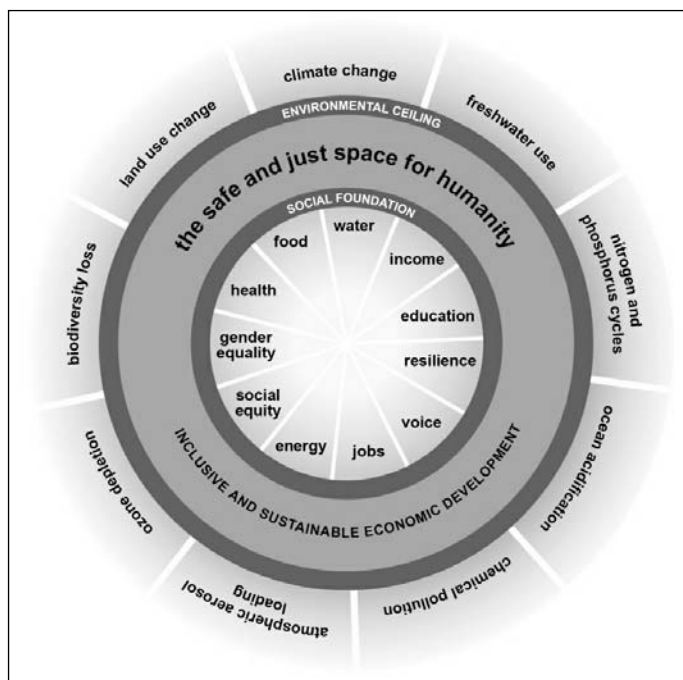
Waar veel, zoniet de meeste economen menen dat ongelijkheid een economische noodzakelijkheid is om de markt ordentelijk te doen functioneren stelt Raworth daartegenover dat ongelijkheid een ontwerpfout is. En dat om die ontwerpfout ongedaan te kunnen maken we niet kunnen volstaan met herverdeling van inkomen maar vooral moeten kijken naar herverdeling van rijkdom.

Mondiale verantwoordelijkheid

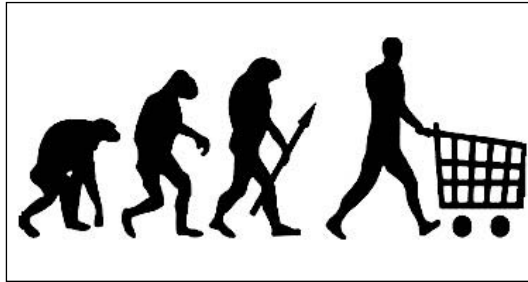
De visionaire systeemtheoreticus **Donella Meadows** ▼ was een van de eersten die stelde: “Groei is een van de domste doelstellingen die een cultuur ooit heeft uitgevonden. Groei van wat en waarom, wie betaalt dat en hoe lang kan het duren en hoeveel is genoeg?”. De doelstellingen die Raworth opnam in haar donut-illustratie zijn niet uit de lucht gegrepen, al deze doelstellingen zijn opgenomen in de Duurzame Ontwikkelingsdoelen van de Verenigde Naties, die 193 lidstaten in 2015 overeenkwamen en waarvan het merendeel in 2030 gerealiseerd moet zijn. Maar we kunnen niet genoeg doordringen worden van de urgentie, binnen het leven van één mens is de mensheid een geologische kracht op planetaire schaal geworden, een nieuw fenomeen dat aangeeft dat de mensheid een nieuwe, mondiale verantwoordelijkheid heeft jegens de planeet, aldus Will Steffen, Executive Director van het Climate Change Institute van de Australian National University. Anders gezegd, wij hebben het veilige holoceen

Enno Nuy (Aerd, 1950) is ondernemer en oud-hoofdredacteur van De Vrijdenker.

verlaten en zijn het verwoestende antropoceen binnengetroten. De internationale wetenschap heeft negen planetaire grenzen gedefinieerd die samen het ecologisch plafond van onze planeet definiëren: klimaatverandering, verzuring oceanen, chemische vervuiling, stikstof- en fosforverzadiging, zoetwateronttrekking, grondconversie¹, vermindering biodiversiteit, luchtvervuiling en aantasting van de ozonlaag. Volgens de Wageningse Universiteit heeft de mensheid inmiddels vier van deze grenzen ruim overschreden: klimaatverandering, stikstof- en fosforverzadiging, grondconversie en vermindering biodiversiteit.

Economische spelers

Vroeger en in zekere zin ook nu nog bestond het toneel van de economie uit de markt, het bedrijfsleven, de financiële markten, de handel en de staat. Een veel te beperkte rolverdeling om recht te doen aan de complexiteit van de menselijke samenleving en het economisch handelen daarbinnen. In de voorstelling van Raworth zijn de belangrijkste spelers de aarde, de maatschappij, de economie, het huishouden, de markt, het gemeenschapsbezit, de staat, de financiële markten, het bedrijfsleven, de handel en de macht. En het behoeft geen nader betoog dat een complexer systeem van elkaar beïnvloedende actoren heel wat minder voorspelbaar en beheersbaar is dan een gesimplificeerde voorstelling van zaken waar de economische theorie nu al decennialang zo gretig gebruik van maakt.

We moeten ook en vooral nadrukkelijk naar onszelf kijken, aldus Raworth. Zijn wij wel de homo economicus▲ waarvoor de economische theorie ons zo graag houdt? Moeten we niet veel meer nadruk leggen op sociale wederkerigheid in plaats van egoïsme, meer op vloeiende waarden focussen dan vaste voorkeuren aan te houden, meer oog hebben voor de onderlinge afhankelijkheid dan het isolement van het ik te zoeken, liever inschattingen te maken dan de calculerende burger te zijn, moeten we wel de dominante speler in de natuur zijn aan de top van de natuurlijke piramide in plaats van ons te realiseren hoezeer we afhankelijk zijn van alle spelers in die piramide? Ons doel moet zijn, aldus Raworth, de menselijke natuur te stimuleren in de richting van de donut. Prijsbeleid of financiële stimuli kunnen daarbij helpen maar zijn absoluut niet toereikend om ons doel te realiseren. Er is veel meer voor nodig. Maar voor we daar aan toekomen moeten we eerst onze huidige positie analyseren. Ons vermogen om complexiteit te begrijpen is echter belemmerd door honderdduizend jaar evolutie maar werd vooral afgeknot door een economische wetenschap die honderdvijftig jaar lang onze voorkeur voor mechanische modellen en metaforen heeft versterkt. In plaats daarvan hebben we systeemtheoretische modellen nodig om de complexe dynamica van de globaliserende economie te kunnen doorgronden. De economie voorstellen als een proces waarin de markt altijd een evenwicht opzoekt is niet meer van deze tijd en de onbruikbaarheid van die voorstelling van zaken is inmiddels afdoende aangetoond. Toch houden zeer veel economen vast aan dit principe.

Systeemdenken

Het denken in systemen is gebaseerd op drie eenvoudige begrippen: voorraad en stroom, terugkoppelingslus en vertraging. Kijk maar eens naar een zwerm spreeuwen om je enigszins een indruk te vormen van hoe complex een proces verlopen kan. Of zoals econoom Orit Gal formuleert: “De systeemtheorie

leert ons dat belangrijke gebeurtenissen het gevolg zijn van het rijpen en samenkomen van onderliggende trends: ze weerspiegelen verandering die al is opgetreden binnen het systeem”. Conventionele economische theorieën zijn niet bij machte de complexe werkelijkheid enigszins accuraat te analyseren. De crisis van 2008 zag niemand aankomen omdat de economische modellen geen rekening hielden met particuliere banken, schulden en geld. En op dezelfde wijze wordt klimaatverandering eerst en vooral als een externaliteit beschouwd terwijl het juist een regelrecht gevolg, effect van ons economisch handelen is.

Ook ethiek moet een plaats veroveren in een moderne systeemtheorie voor de economie en Raworth formuleert vier ethische principes voor de moderne econoom: handel in dienst van de menselijke voorspoed, respecteer de autonomie van de gemeenschappen die je dient, wees prudent bij het maken van beleid en tot slot wees open over de beperkingen en tekortkomingen van je modellen.

Denken over eigendom

Herverdeling is een centraal thema in het denken van **Kate Raworth ▼**. Ongelijkheid is geen onvermijdelijke eigenschap van een economie maar een systeemfout, een tekortkoming van het economisch ontwerp. En herverdeling van rijkdom is daarbij belangrijker dan herverdeling van inkomens. Het is evident dat eigendom hier een belangrijke rol speelt en hier sluit Raworth aan bij John Stuart Mill. Grond zou geen bezit van landeigenaren mogen zijn maar gemeenschapsbezit moeten zijn. Internationaal onderzoek laat zien dat in landen met een grotere mate van ongelijkheid eerder sprake is van

aantasting van het milieu, minder economische stabiliteit, meer ziektes, drugsgebruik en obesitas en dat daar eerder sprake is van aantasting van de democratische grondrechten. Raworth hierover: wacht niet op economische groei om ongelijkheid te reduceren – omdat dit niet zal gebeuren. Creëer in plaats daarvan een economie die ontworpen is voor herverdeling. Het best passende beeld hierbij is een stromen-netwerk: wanneer de economie wordt opgezet als een gespreid netwerk, kunnen het gegenereerde inkomen en de rijkdom rechtvaardiger worden verdeeld.

In de tweede helft van de twintigste eeuw werd ongelijkheid vooral bestreden met progressieve inkomstenbelasting en inkomensoverdracht, met arbeidsmarktmaatregelen zoals minimumloon en met dienstverlening door de overheid op diverse terreinen. Een groot deel van deze maatregelen is inmiddels door neoliberalen afgebouwd. Raworth concentreert zich op een klein aantal kerngebieden: wie bezit de grond, wie maakt jouw geld, wie bezit jouw arbeidskracht, wie is eigenaar van robots en wie bezit de ideeën? Zoals gezegd, in haar denken over grond sluit Raworth aan bij John Stuart Mill maar ook de geoloog Peter Westbroek heeft in zijn *Ontdekking van de aarde* hartstochtelijk betoogd dat er – ten einde de wereld te kunnen redden – drastisch ingegrepen dient te worden in het denken over eigendom.

Geld, arbeid en intellectuele eigendom

Ook zou er veel meer aandacht aan alternatieve valuta geschonken moeten worden waarbij block chain een veelbelovende techniek is om daar prudent en veilig mee om te gaan. In de economie zoals wij die kennen wordt geld door banken in omloop gebracht maar dat is altijd in de vorm van rentedragende schulden. Bij stijgende schulden zal een steeds groter deel van het inkomen aan rente en afbetaling opgaan en er komt dan simpelweg steeds minder inkomen beschikbaar voor producten en diensten. Raworth geeft een aantal tot de verbeelding sprekende voorbeelden van een nieuwe manier van omgaan met geld, met name binnen lokale economieën.

Ook arbeidskracht is aan herziening toe. Stel je eens voor, aldus Raworth, dat arbeid niet langer de vervangbare buitenstaander is maar mede-eigenaar van de onderneming en stel je eens voor dat bedrijven hun kapitaal niet vergaren door aandelen uit te geven aan externe investeerders maar obligaties uitgeven die geen deel van het eigendom beloven maar een eerlijke en vaststaande opbrengst. Anders gezegd, er zijn meer dan voldoende mogelijkheden om onze samenleving te herinrichten. Waarom vervangen we belasting op arbeid niet door belasting op het gebruik van niet-duurzame hulpbronnen? Een basisinkomen is een zeer gepaste reactie op de introductie van robots maar er kan veel meer zekerheid worden gegenereerd wanneer iedereen een aandeel krijgt in het eigendom van robottechnologie.

En wat te denken van de intellectuele eigendom, die aan de basis staat van de bizarre wereld van patenten. Er zou veel meer met open source kennis en technologie gewerkt moeten

worden. Zoals de econoom Joseph Stiglitz opmerkt: “We hebben een duur en oneerlijk stelsel van intellectuele eigendomsrechten gecreëerd dat meer in het voordeel werkt van in octrooirecht gespecialiseerde juristen en grote ondernemingen dan van de wetenschap en kleine uitvinders en vernieuwers”.

Ontwerp voor voorspoed

Economie gaat niet om het ontdekken van wetten en wetmatigheden, economie is een kwestie van design. En zoals de natuur gedijt door continue recycling, zo is dat ook het geval bij de economie. Prijsdifferentiatie, quota, heffingen, belastingmaatregelen zijn bruikbare instrumenten maar ze zijn niet toereikend. Hebben wij nu nog steeds een degeneratieve economie (neem – maak – gebruik – gooi weg), we zullen het roer fors om moeten gooien en streven naar een regeneratieve economie. Of er daarbij sprake zal zijn of moet zijn van eeuwige groei is in feite niet relevant, stelt Raworth: laten we ons in dat debat maar als agnost opstellen. Waar het om gaat is dat we een economie ontwerpen die alle mensen in staat stelt binnen de veilige grenzen van de donut te leven en die de menselijke voorspoed bevordert, ongeacht of de economie groeit of niet.

En om binnen veilige donutgrenzen te komen zouden de emissies met acht tot tien procent per jaar moeten dalen. Of dat verenigbaar is met het adagio van de eeuwige groei van het bbp? De economen Ayres en Warr weten het antwoord wel: “Kort gezegd, de toekomstige groei van het bbp is niet alleen niet gegarandeerd, het is zelfs waarschijnlijker dat hier binnen enkele decennia een einde aan komt”.

Verplichte kost

Raworth laat in een zeer opmerkelijk en voortreffelijk boek zien dat economie inderdaad geen wetenschap is maar tot nog toe vooral opviel door het opsporen van wetten en wetmatigheden uit een veel te kleine dataset. De veronderstelde wetmatigheden zijn een eigen leven gaan leiden maar bleken niet in staat systeemcrises te voorspellen. De conventionele economische theorie gaat ten onrechte uit van de onvermijdelijkheid of zelfs noodzakelijkheid van ongelijkheid en hanteert het op den duur verwoestende adagio van eeuwige groei. Raworth maakt aannemelijk dat het roer om moet en om kan. Een van de meest opmerkelijke boeken wat mij betreft sinds het rapport *Grenzen aan de groei* van de Club van Rome en *Small is beautiful* van E.F.Schumacher. En uitstekend geschreven bovendien, in een rustig en kalm betoog. Verplichte kost voor economen, financieel specialisten, beleidsmakers en politici. In de samenleving zelf zijn er genoeg initiatieven om ons economisch handelen daadwerkelijk te ontwerpen. Die initiatieven verdienen steun en navolging.

¹ Omzetting van ‘woeste’ grond in grond voor menselijk gebruik (noot v.d. redactie).

UIT DE OUDE DOOS GOD IS HET KWAAD (3)

DOOR
A.L. CONSTANDSE
1924

UITGAVE HOOFDBESTUURS BROCHUREHANDEL
"DE DAGERAAD" L. TORENSTRAAT 22, ROTTERDAM

[Deze Dageraad-brochure is gedigitaliseerd door René van Elst, november 2017. De spelling is precies overgenomen; enkele evidente zetfoutjes zijn gecorrigeerd. De nummers tussen [] zijn de paginanummers (telkens bovenaan de pagina) van de brochure. De tegen Constandse gerichte brochure van Dr. A.H. de Hartog, "De glorie der religie", waarnaar af en toe verwezen wordt, is te lezen en als pdf-document te downloaden hier: <http://www.delpher.nl/nl/boeken/view?coll=boeken&identifier=MMUBVU05:000000530>]

Doch tevens werd deze gestalte tot een symbolische verbeelding eener oude wijsbegeerte, die de aanvaarding van 's menschen zonde bij Seneca en de prediking der vrijwillige armoede, der uitdelging onzer behoeften en van het liefhebben der vijanden *tegen zichzelf* bij de Stoïcijnen reeds gevonden had, om aan de Egyptenaren het kruisteecken van het toekomstige leven, hemel- en hellevaart te ontleenen. Deze filosofie

[9] der decadentie vond een uitnemende voedingsbodem bij de der aarde afstervende slaven, onderdrukte en hun nationaal ideaal verliezende joden, bij de proletariërs in het romeinsche rijk, die zichzelf in hun proletarischen god Jezus gingen vergoddelijken. Deze gestalte van den proletariër, gekruisigd, gehoond, geslagen, zonder steen om het moede hoofd neer te leggen, was wel het volstrekte tegenbeeld der grieksche en zelfs joodsche goden. De zaligspreking der armoede, van het lijden, den honger en de dorst – omdat deze opgeheven zullen worden *niet* op aarde, doch in het koninkrijk der Hemelen "dat niet van deze aarde is" (want "hier beneden is het niet!") werd tot vloek en verheerlijking. Men aanbad de armoede van Lazarus, omdat hij in het hiernamaals in het eeuwige licht zou gezeten zijn, en men zag meewarig neer op den rijke in het geloof aan zijn toekomstige hel "omdat hij niet kon ingaan in het koninkrijk der hemelen". Liever gaf men den keizer wat des keizers was, met vreugdiger gemoed ging men meerdere mijlen dan bevolen waren en gaf men meer goederen dan gevraagd werden, ja keerde men de rechterwang toe om ook den slag te ontvangen der linkerwang – omdat de armoede en de slavernij als voorwaarden tot eeuwig hemelsch geluk werden aanvaard. De kruisiging van den mensch *opdat* hij zou kunnen opstaan ten hemel werd als de wil gods

gepredikt. En hierin vond de arme slaaf verzoening en bevrediging, berusting en denkbeeldig geluk, waaraan hij de aardsche genoegens offerde. Men moest begeeren arm te zijn en niet verlangen rijk te wezen.

Soldatengodsdienst en slavenreligie — dat was het wat gebonden menselijke geest in onwetendheid en levensarmoe gebaard heeft.

Naar het beeld des menschen kent men den goden ook verstand en rede toe. Doch in de omgekeerde overtuiging dat god er was vóór den mensch – gebrek aan causaal denken, aan onderscheiden van oorzaak en gevolg is het kenmerk van den godsdienst – nam men aan dat zijn rede grooter, ja de eenige zuivere was. "God kan zeker alles wat Hij wil, maar Hij wil niets dan wat door Zijn wijsheid is geboden."¹⁾ Hoe weet De Hartog dit? Uit "Zijn" werken soms, uit het overwegend onredelijk element in de wereld, uit het gebrek aan orde, doelmatigheid en redelijkheid dat zich overal manifesteert? Of is dit onredelijke niet uit gods wil – is derhalve gods wil niet almachtig?

Het wordt geloofd, niet beredeneerd, omdat "god, die groot is, niet door ons begrepen wordt." Bij het onderwijs-

1) Dr. A.H. de Hartog: Heilsfeiten, blz. 81.

[10] debat in de Eerste Kamer in 1923 zeide minister De Visser: "Naar protestantsch-christelijke opvatting heeft de zonde in die mate bij den natuurlijken mensch de rede verduisterd, dat zonder het licht van de bijzondere openbaring in de Heilige Schrift, persoonlijk toegeëigend onder leiding van den Heiligen Geest, de waarheid nooit kan worden benaderd of verstaan." En het leerstuk, dat door de zonde onze rede was verduisterd (hoe *weet* de geloovige, wiens rede ook verduisterd zou zijn, dit dan?) heeft er toe geleid, de menselijke rede uit te schakelen, en de "zieligen", de "velen", de "kinderkens" te bewerken. "Beter dom en vroom, dan kundig en ongeloovig", zegt de Heilige Ireneus. "Aan de zieligen heeft men zieligheden geleerd". "De velen vullen zich als het vee." (Clemens van Alex.) waaruit volgt "dat men zijn paarden niet voor de zwijnen moet werpen"¹⁾ Augustinus is de vader van het woord: "Ik voor mij zoude van het evangelie niets gelooven ware het niet dat het gezag der kerk mij daartoe verplichtte." Luther begreep dat "het geloof draait de rede de nek om en zegt: jij dwaas, bij god is alles mogelijk." En paus Alexander VI verkondigde: "Elke godsdienst is goed, de domste de beste."²⁾

Met *denken* over god kwam men er niet. Reeds Simonides zeide: "Hoe meer ik over god nadenk, des te minder begrijp ik er van." En Pater Cajetan belijdt: "Het goddelijk wezen bleef een ondoorgrondelijk geheim voor 's menschen geest en dat zal het ook immer en altijd blijven."³⁾ Dus tóch "gelooven, omdat het ongerijmd is"?

Op tweeërlei wijze nu blijkt de godsdienst *onteigening*, Ten eerste schept de mensch een denkbeeldig wezen met *zijn* eigenschappen en knielt voor dit product en maakt er zich slaaf van. Alle waarlijk nuttige hoedanigheden van den mensch worden nu toegeschreven aan gods goedheid: de zelfbespuwing doet den mensch zichzelf degradeeren, want hij is eerst mensch door "god". *Eigen* kracht aanbidt hij als

van god ontvangen: hij gelooft in *eigen* minderwaardigheid, *eigen* machteloosheid. Ten tweede ontnemt de godsdienst aan den mensch diens critiek, oordeel, rede. En toch is "de critiek de waardigheid der gedachte", zooals Guyau zegt. Deze waardigheid wordt in de meest moderne religie aangetast, omdat de mensch daarin het onbekende aanbidt, niet aan de Heilige zaak roert en eenzijdig er het bekende leelijke, wanordelijke en onredelijke weigert in te herkennen en derhalve onbekwaam is redelijk dit onbekende te doorvorsch en te verkennen: dit zou "heiligschennis" zijn

1) Bolland's theologische geschriften.

2) Zie F. D. Nieuwenhuis: "Handboek van den Vrijdenker."

3) Cajetan: Het godsbestaan.

[11] De nieuwere wijsbegeerte moest *tegen den godsdienst* in aldus het beginsel erkennen van de toereikendheid der rede, om tot zuivere denkleer te kunnen komen. Kant moest als kind van de Aufklärung de theologische bewijzen tot het godsbestaan vernietigen om tot de critiek der zuivere rede te kunnen komen en vast te stellen, dat de kennis slechts bestaan kan door redelijk geordende waarneming en dat rede en waarneming elkander moeten controleeren om tot "ervaring" te worden. Doch na Kant kwam Hegel met de dialektische *methode*, welke ongewoon revolteerend moest werken, omdat ze uitging van den grond van iedere *beweging*. De werkelijkheid *is* niet, maar *wordt* zoowel in den geest als in de natuur. Ze wordt, omdat al het bestaande de kiem der eigen vernietiging met zich draagt, omdat het bestaande overgaat tot het vergaande, en niet eeuwig en onveranderlijk, doch slechts tijdelijk en betrekkelijk is. De tegenstrijdigheid beweegt de wereld, dat beduidde: dat geen gezag zonder oppositie, geen staat zonder anarchie, geen maatschappij zonder haar verzet bestaan kon – en dat deze oppositie ten laatste het bestaande zou opheffen en verbruiken, zoodat voortbrenging van het nieuwe slechts uit het vernietigde oude mogelijk was. Wanneer men derhalve "het begin" gaat overdenken, komt men tot de conclusie hier met een "grens" te doen hebben: een begrip van verbinding en scheiding beide: begin van het eene is einde van het andere. En men beseft, dat dit andere ook weer een begin moet hebben gehad, kortom, dat de werkelijkheid een keten is van overgangen en zij zelve zonder begin en zonder einde is. Daarmee was god als oorzaak, onderhouder, schepper uitgeschakeld, hoewel Hegel in zijn systeem de zichzelf bewuste rede nog "goddelijk" noemde.

Doch constateeren, dat iets geworden is, beduidt nog niet: het aanvaarden. Het komt er op aan de verklaarde werkelijkheid ook te veranderen. "De erkenning van het oorzakelijkheidsbeginsel, ook voor het terrein van het geestelijk en maatschappelijk leven, m.a.w. het determinisme en de daaruit voortvloeiende noodzakelijkheid van alle gebeuren brengt geenszins fatalisme mee, sluit 's menschen wil, menschelijk beraad en beleid, niet buiten de oorzakelijke factoren van 's werlds verloop. Integendeel, ons willen en bewust ingrijpen is evenzeer oorzaak als gevolg."¹⁾ De oorzaken, die wij opsporen en leeren kennen, zijn vaak in ons gevoelen, denken en willen te vinden en kunnen dus door ons worden veranderd. Uit dit begrip besloot Heine reeds in 1833 dat

"de gedachte voorafgaat aan de daad als de bliksem aan den donder en de ure zal komen dat deze donder

1) LEO POLAK: Oorlogsfilosofie.

[12] kracht heeft als nog niet in de wereldgeschiedenis is voorgekomen."¹⁾ Het socialisme was dan ook het kind der hegeliaansche methode in de wijsbegeerte.

Doch deze erkenning, dat de mensch zelf de geschiedenis mede bepaalde, dat hij oorzaak zijn kon van nieuwe verhoudingen, dat hij geschiedenis maken kon door wil en inzicht, ondermijnde ook praktisch het laatste godsgeloof. Niet god, maar de mensch recht over de geschiedenis en verandert haar door den groei der rede, door opvoeding van den wil, door uitbreiding der solidariteitsgevoelens. De strijd tegen den godsdienst ging samen met een politiek-economische. Doch ook iedere gezonde maatschappijleer behoort wetenschap te zijn: zij moet onbevooroordeeld de ware oorzaken opsporen der maatschappelijke ellende om deze te kunnen opheffen, en godsgeloof zou reeds bij voorbaat dezen arbeid vruchteloos noemen met een beroep op "god" als eenige en onveranderlijke, ja zelfs onbegrijpelijke oorzaak. Het atheïsme, het denken derhalve in zijn vrije, d.i. onbedorven en niet van buiten beïnvloede *eigen* ontwikkeling, *het denken zonder een god* als oorzaak en wezen van al het bestaande, moet verondersteld worden bij alle wetenschap en alle wijsbegeerte, ook bij die over individu en gemeenschap. Schopenhauer is de groote kampioen geweest voor een moraal, wijsbegeerte en wetenschap *los van den godsdienst* en zoo zegt hij dan ook: "Geloof en weten verhouden zich als de twee schalen van een weegschaal; naarmate de eene stijgt, daalt de ander." En elders: "Diegenen, die meenen, dat de wetenschappen steeds verder voortschrijden en steeds meer zich kunnen uitbreiden zonder dat dit den godsdienst hindert, steeds voort te bestaan en te bloeien – zijn in een groote dwaling bevangen. Physica en metaphysica zijn de natuurlijke vijandinnen van den godsdienst en dus is deze de vijand van die eerste (natuurkunde en wijsbegeerte, C.) die er steeds naar streeft ze te onderdrukken, zooals gene, hem te ondermijnen. Van vrede en overeenstemming tusschen beide te willen spreken is hoogst belachelijk; het is een strijd op leven en dood."²⁾

Waarom haalt "De Middaghoogte" dit nooit aan van Schopenhauer? Of dit: "De menschheid groeit uit den godsdienst als uit een kinderkleed. En er is niets aan te doen, het scheurt. Gelooven en weten gaan niet goed samen in hetzelfde hoofd, ze zijn daarin als wolf en schaap in een kooi. En met name is het weten de wolf, die den buur dreigt op te vreten."

1) HERMAN WENDEL, Heine und der Sozialismus.

2) ARTHUR SCHOPENHAUER: Parerga und Paralipomena.

[13] Laten wij dien strijd tegen onzen buur dan aanbinden.

De bewijzen, welke voor het zijn van god worden gegeven, zijn niet groot in aantal en kunnen tot enkele worden herleid. De stelling, dat god uit niets "iets" zou hebben voortgebracht, was zoo ongerijmd, zoo ongehoord, dat men haar spoedig terugbracht tot deze: "god is de

oorzaak van de wereld." Dit Kosmologisch "bewijs" deugt in geen enkel opzicht. Indien het heelal door god, door iets anders dan hetzelf was, zou zijn voortgebracht, zal er buiten het "heelal" nog een god moeten zijn. Eén van tweeën: dan is het heelal heelemaal geen heelal (het is dus niet alles) of god maakt deel uit van het heelal en: als god dan eeuwig is, moet het heelal ook eeuwig zijn.

Doch indien we aannemen, dat god de wereld voortbracht, waarin te onderscheiden is bewustzijn en haar inhoud, geest en stof, vanwaar dan die stof? Was ze *in* god, dan zou god geen "geest" zijn; was ze buiten hem, dan heeft god haar niet voortgebracht.

Zien we nu zelfs dit nog over het hoofd, dan rijst de vraag: als alles een oorzaak moet hebben, waar is dan de oorzaak voor god? Wie of wat heeft dan god voortgebracht? Schopenhauer wist reeds "dat iedere oorzaak een verandering is, waarbij men noodwendig vragen moet naar de aan haar voorafgegane verandering, waardoor ze naar voren gebracht is – en zoo tot in het oneindige." En hij hekelt hen die, om maar iets te hebben om met de oogen te kunnen draaien, zich desondanks nog een god scheppen.¹⁾

Het bewijs dat "god" het volmaakte wezen is in onzen geest en dat het bestaan "als eigenschap" van god dus er op zou wijzen, dat hij ook moet bestaan, laten we ter zijde. Immers wat gedacht wordt, is nog niet in de werkelijkheid. Spoken, duivels, centauren, draken en dgl. zijn gedacht, doch wanneer ze in strijd blijken als voorstellingen met rede en ervaring, worden ze wèggedacht!

Doch het bewijs der *doelmatigheid* in de werkelijkheid telt meerdere aanhangers en zelfs nog verdedigers. Het berust op de veronderstelling, dat alles wat bestaat met de voorwaarden is behept tot het bereiken van het doel. Nu heeft reeds Empedokles opgemerkt (± 440 v. Chr.) dat "het doelmatige hierom in de meerderheid der dingen aanwezig is, omdat zijn wezen meebrengt, dat het blijft, terwijl het ondoelmatige vergaat" en dat dus de doelmatigheid, voor zoover zij bestaat, *gevolg* is en geen oorzaak.

1) Arthur Schopenhauer: "Over den viervoudigen wortel van de stelling tot den toereikenden grond."

Wordt vervolgd

VACATURE(S) VOOR HOOFDREDACTEUR EN OPMAKER "DE VRIJDENKER"

René van Elst heeft een aantal maanden terug te kennen gegeven dat hij na het juli/augustusnummer 2018 zijn werk als hoofdredacteur en opmaker van dit blad om persoonlijke redenen wil beëindigen na 4 jaar en 40 nummers.

Het Bestuur en de Redactie zoeken dus één of twee leden die deze taken kunnen en willen overnemen. Direct benaderen van leden heeft nog geen resultaat gehad.

Mogelijkerwijs voelt iemand die deze advertentie leest, zich aangesproken. Belangstellenden kunnen zich voor nadere informatie wenden tot René van Elst op het mailadres redactie@devrijegedachte.nl of telefonisch op 06-51870218.

AANWIJZINGEN VOOR AUTEURS

Uw bijdragen aan dit blad worden zeer gewaardeerd. Wij verzoeken u om bij het aanleveren met de volgende informatie en aanwijzingen rekening te houden.

- Bijdragen aan het blad worden – in verzorgd, leesbaar Nederlands – in digitale vorm aangeboden aan de hoofdredacteur op het email-adres van de Redactie.
- Als auteur bent u zelf verantwoordelijk voor de inhoud van uw werk. Buiten die verantwoordelijkheid vallen door de Redactie in het werk aangebrachte correcties.
- De Redactie noch de vereniging De Vrije Gedachte (DVG) is aansprakelijk voor plagiaat, auteursrechtenschending etc., gepleegd door auteurs.
- Het copyright op een geplaatste bijdrage blijft berusten bij de auteur; DVG is echter gerechtigd de bijdrage geheel of gedeeltelijk opnieuw te plaatsen, hetzij in het blad hetzij in een bloemlezing in boekvorm.
- U verstrekt over/van uzelf enige personalia en een portretfoto die bij het werk kunnen worden afgedrukt als het om een publicatie van enige omvang gaat.
- In overleg met de Redactie kan een bijdrage desgewenst onder pseudoniem worden gepubliceerd; anonieme bijdragen worden echter niet geaccepteerd. De auteur moet voor de hoofdredacteur bereikbaar zijn.
- Wij gaan ervan uit dat een artikel niet veel langer is dan 3000 woorden en een boekbespreking die niet diep op

thema's uit het boek ingaat niet veel langer dan 1500 woorden.

- Veronderstel niet te veel voorkennis bij de lezers; vermijd technische/geleerde termen of leg ze uit.
- A.u.b. niet te veel noten; alleen eindnoten.
- Vertaal niet-Nederlandstalige teksten/citaten.
- Zorg voor een sprekende titel, die te maken heeft met het onderwerp, en voor bijpassende sub-onderwerpen met tussenkopjes.
- Een mini-samenvatting, waarin ook de belangrijkste trefwoorden voorkomen, wordt op prijs gesteld.
- Noem het hoofdonderwerp in het begin en schrijf de rest ter ondersteuning van dit onderwerp, zodat de lezer de argumentatie / illustratie en de weg naar de eventuele conclusie kan volgen.
- Spring niet via vrije associaties van de hak op de tak en haal geen dingen erbij die niet met het hoofdonderwerp te maken hebben, waardoor de lezer de weg kan kwijtra-ken.
- Vindt u dat een uitweiding belangrijk is ter illustratie van het hoofdthema, leg dan uit hoe.
- Lees uw stuk zelf goed na; controleer de zinsbouw en spelling, in het bijzonder van de genoemde namen.

Onze dank voor uw medewerking!

De Redactie

De Vrije Gedachte

Doelstelling van De Vrije Gedachte

De vrijdenkersvereniging 'De Vrije Gedachte' stelt zich ten doel:

het bevorderen van het vrijdenken.

Het vrijdenken is een atheïstisch-humanistische levenshouding gekenmerkt door:

- Rationeel denken en onderzoeken van de werkelijkheid, daarbij strevend naar:
 - bevrijding van dogmatisme, vooroordeel en onwetenschappelijke houding,
 - vasthouden aan principes van toetsing en bewijsvoering.
- Moreel handelen vanuit het besef van:
 - eigen verantwoordelijkheid voor gedachten en daden,
 - menselijke waarde,
 - solidariteit met de medemens, de natuur en het milieu,
 - de eindigheid en onherhaalbaarheid van elk individueel leven.

Een vereniging ontleent bestaansrecht aan haar doelstellingen en aan haar ledental. Veel doelstellingen kunnen worden bereikt bij voldoende aantallen (actieve) leden. Opkomen voor de situatie van mensen met een atheïstisch-humanistische levenshouding is erg actueel. In de komende periode wil 'De Vrije Gedachte' graag nieuwe activiteiten organiseren, ook in de regio's, en meer voor het voetlicht treden. Dit vergt creativiteit, tijd en energie van het bestuur, meer vrijwilligersinzet en een financiële impuls. U kunt hierbij helpen.

Steun De Vrije Gedachte!

Vindt u ook dat de vereniging op de kaart van levensbeschouwelijk Nederland thuishoort? Wilt u ook dat de vereniging nieuwe activiteiten organiseert? Steun dan de vereniging!

U kunt de vrijdenkersvereniging 'De Vrije Gedachte' steunen door:

- mee te doen bij activiteiten en uw mening te geven,
- als vrijwilliger te helpen bij de organisatie van activiteiten, of door een regiokring te starten,
- ingezonden brieven te sturen aan kranten en uzelf daarin expliciet als vrijdenker te benoemen,
- geld te schenken aan de vereniging of een legaat na te laten. U kunt hierover vrijblijvend een informatief gesprek voeren en u daarvoor aanmelden via ons mailadres (zie onder),
- andere belangstellenden te attenderen op de activiteiten van de vereniging,
- te reageren op publicaties e.d. van 'De Vrije Gedachte',
- lid te worden van vrijdenkersvereniging 'De Vrije Gedachte' (zie het informatiekader in dit blad),
- abonnee te worden van het blad 'De Vrijdenker' (zie het Colofon van dit blad).

Heeft u vragen of ideeën? Het bestuur hoort ze graag! Of wilt u praten over nalaten of schenken? Neem contact op via info@devrijegedachte.nl; voor andere contactmogelijkheden zie het informatiekader in dit blad.

Het driekleurig viooltje is sinds de 19de eeuw het internationale symbool van de vrijdenkerij. Dit bloempje heeft in het Frans de naam *pensée*, die gedachte betekent. De bloem heeft deze naam gekregen omdat de vorm ervan op die van een menselijk gezicht zou lijken en omdat de bloem in augustus vooroverbuigt alsof hij diep in gedachten is. *La libre pensée*, een term die Victor Hugo in 1850 geïntroduceerd zou hebben, betekent letterlijk de vrije gedachte en is de Franse benaming voor het vrijdenken. (Bron: wikipedia.org.)

Bezoek onze website
devrijegedachte.nl
en onze Facebook-
pagina

Vloeken maakt vrij!

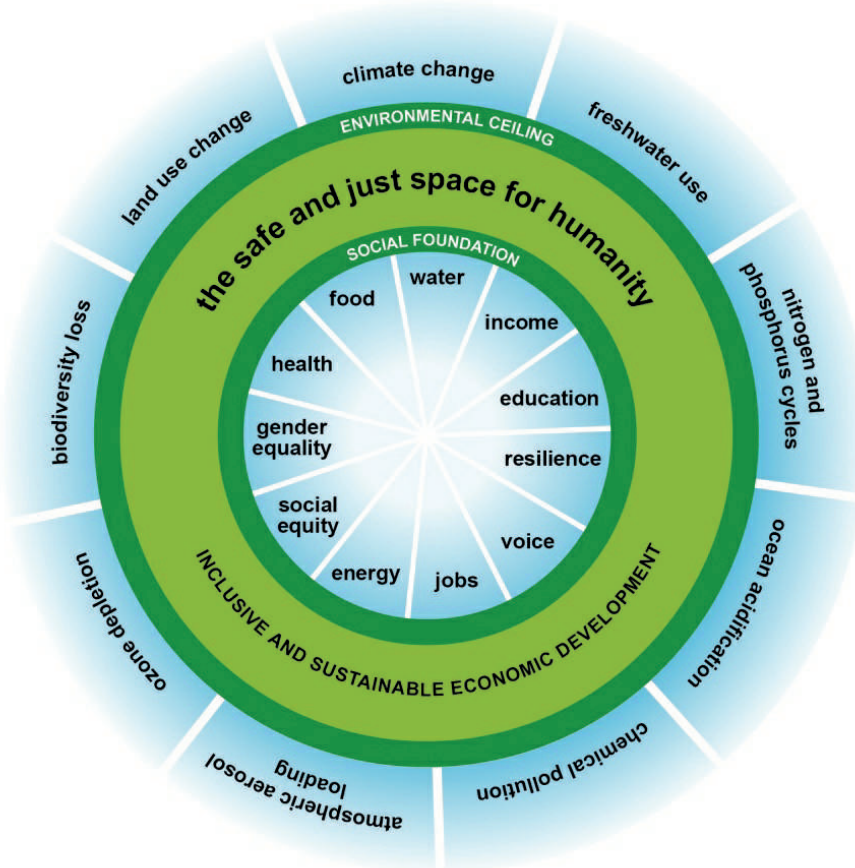

**Natuurlijk is ruwe taal niet mooi.
Maar een verzinsel vervloeken kan geen kwaad.
Word ook godvrij: www.devrijgedachte.nl**

TSJOBDAAR.

PEON.

MESTIESSCHE VROUW,
In staatie na de Kerk gaande.

strikte scheiding tussen kerk en staat – weren van indoctrinatie uit opvoeding en onderwijs – bevorderen van een kritisch onderzoekende, wetenschappelijke houding – ontmaskeren van religie, pseudo-wetenschap en andere waanvoorstellingen – vrijheid van expressie – respect voor de waardigheid van de mens als wezen met een eindig en eenmalig bestaan – erkenning van het volledige zelfbeschikkingsrecht van de mens over eigen lijf en leden